

БРОЈ
5

БИБЛИОТЕКА
ГРАДСКОГ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

БРОЈ
5

X+
4

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

ГРАДСКА ПРИВРЕДА СТАРОГ ЛЕСКОВЦА

— ИЗГЛЕД ЛЕСКОВЦА ЗА ВРЕМЕ ТУРАНА —
— ЛЕСНОВАЧКИ ПАШАЛУН —

1952

ШТАМПАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ „НАПРЕДАК“ — ЛЕСКОВАЦ

БИБЛИОТЕКА ГРАДСКОГ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

ГРАДСКА ПРИВРЕДА СТАРОГ ЛЕСКОВЦА

БРОЈ

5

1952

ШТАМПАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ „НАПРЕДАК“ — ЛЕСКОВАЦ

У в о д

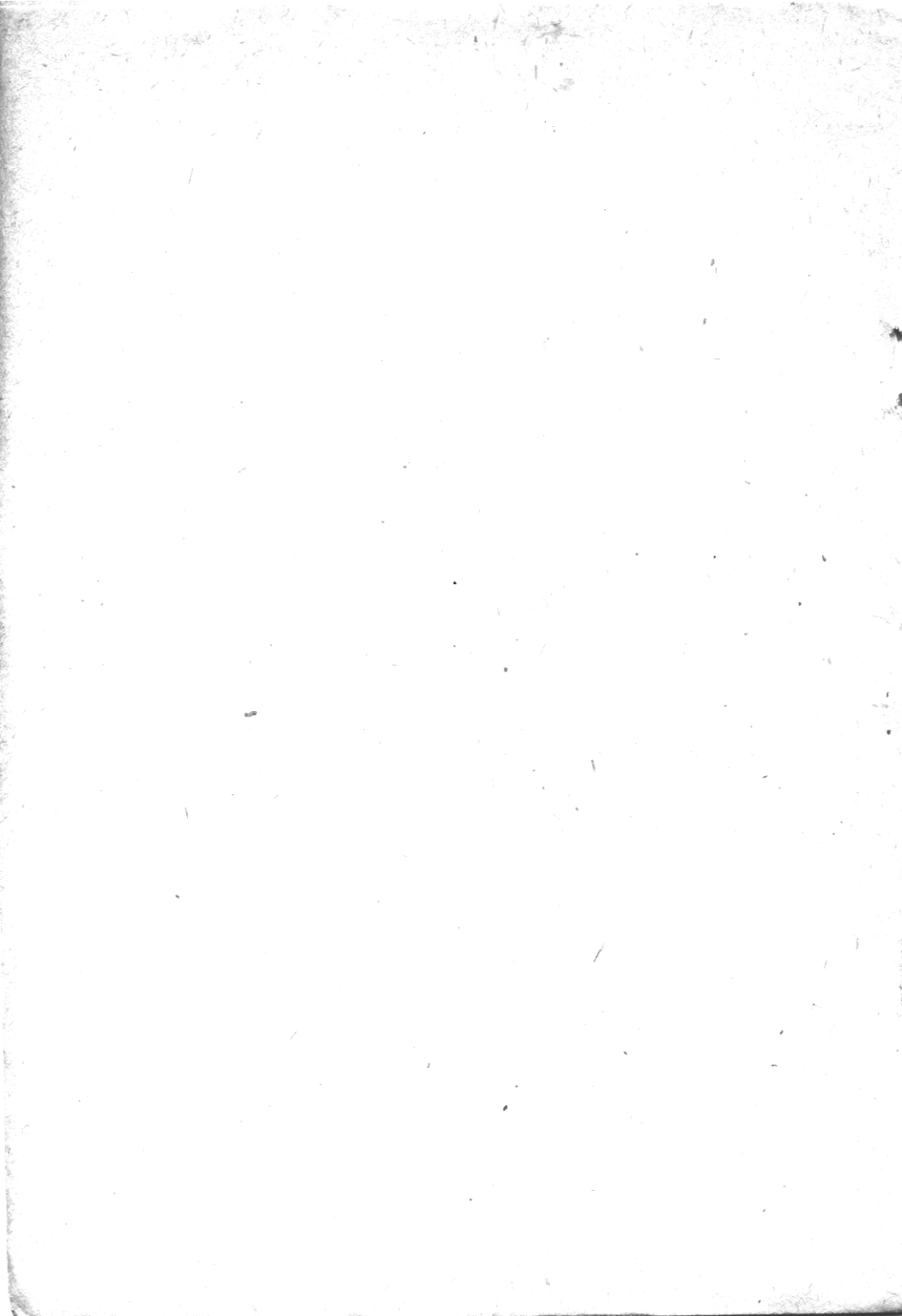
Проблематика развитака капитализма у Србији није довољно проучавана, и зато су многа питања из ове области остала нерасветљена. Услед чињенице да је у Београдском пашалуку са одласком Турака настало смењивање градског становништва, нарочито је било занемарено проучавање градске привреде у периоду турске окупације и улоге хришћанског градског становништва у процесу првобитне акумулације.

Да бисмо што боље осветлили услове за појаву и развитака капиталистичке производње који су постојали у градовима Јужног Поморавља, ми смо приступили систематском проучавању питања градске привреде у старом Лесковцу, у месту које је постало један од највећих индустријских центара наше земље, у месту које је одиграло нарочито значајну улогу у капиталистичком развитаку Србије.

Напомињемо да је Лесковац са Врањем спадао у ретке вароши данашње Јужне Србије и Македоније где је хришћански елеменат био у већини. Док је у Нишу хришћански елеменат претстављао само једну половину становништва, у Прокупљу је постојала шиптарска већина. У Скопљу су исто тако хришћани били у мањини⁽¹⁾.

Овога пута задржаћемо се опширније само на питању еснафа и заната. Што се тиче развитака саме индустрије, за сада ћемо обрадити само поједине моменте, пошто ћемо се на питање развитака индустрије у Лесковцу као целини осврнути доцније, у другој студији.

I

Период турске окупације и време непосредно после ослобођења

Еснафи

Пошто су еснафска документа старог Лесковца уништена још за време прве окупације, то се данас све до евенуалног налажења таквог материјала, не може детаљно говорити о еснафима и занатима у прошлости нашега града. Па ипак, на основу појединачних ту и тамо разбацаних података, може се добити бар нека, делимична претстава о томе. Ми ћемо покушати да прикажемо занатске прилике старог Лесковца искључиво на основу расположивих података, не преоегавајући никаквим аналогјама у односу на друге градове ван Јужног Поморавља.

Први поуздани подаци о постојању еснафа датирају из прве половине XIX века. То су записи на иконама, које су еснафи давали старој Лесковачкој цркви. Ми ћемо те натписе дати у нашој транскрипцији. Најстарији од њих налазимо на икони пророка Илије на којој стоји: „1817 икону сију приложишају еснаф ћурчишки“. Године 865 обновио је једну другу икону, икону Св. Спиридона и Харалампја „еснаф обућарски“.

На великој икони Тирила и Методија из 1872 године имамо неку врсту регистра свих главних еснафа: „Помјани Господи еснаф терзиски, хабациски, кјурчиски, механциски, касапски, папукчиски, бџалски, мутафчиски (С. Д.: израђевине од козје длаке) и прочи други еснафе“. Који су то други

еснафи? Ван сваке сумње ту долази споменути обућарски еснаф, као и доцније цитирани, црквенички. За друге занате не можемо са сигурношћу тврдити да су имали самосталну еснафску организацију у Лесковцу у време турске окупације.

Интересантан је случај иконе св. „Унуфрија“ на којој се спомиње „еснаф црквенички“. Тешко је претпоставити да су црквењаци једне једине градске цркве имали свој еснаф. Лакше је замислити да је то био еснафски савез црквењака и воскара.

Друг Јова Дискић дао ми је податке о постојању два друга еснафа. Сармакешки еснаф обухватао је мајсторе који су радили везове са срмом на либадетима и антеријама. Табачки еснаф је обухватао кожаре, који су се бавили штављењем кожа. Табаци су живели на левој обали Ветернице, на доњем крају града, у Табана мали и били су тако немиран елемент да Турци нису смели да залазе у овај крај. Зато су се кривци, које је власт гонила, склањали у Табана мали, у тај сумњиви и опасни део града.

На иконама цркве турековачке спомињу се 1856 године следећи лесковачки еснафи: „Руфет кјурчиски“ и еснафи терзиски и бакалски (2).

Поред цркве еснафи су представљали једина удружења која су постојала код нашег становништва за време Турака, те су, без сваке сумње, све до половине XIX века, играли врло велику улогу и у нашем граду.

О постојању старих еснафа у време ослобођења сведочи натпис на највећем звону старе лесковачке цркве. Ово звоно, ливено 1879 год., приложили су еснафи: „шустерски, бакалски, терзиски, механски, казанџиски, бојаџински, кантараџиски, пушкарски, лебарски, мунџиски, лончарски, рогожарски, пинтерски, ћурчиски, поткивачки, касалски, кујунџиски и баштовански“.

Доцније, 1894 год., спомиње се на икони св. Саве и св. Симеона, која се налази у цркви св. Илије: „еснаф орачки земљоделски“. Пошто овај

еснаф није постојао као званичан у то доба, он претставља, по свој прилици, само старо славско групирање земљорадника.

Што се тиче еснафских функционера, о њима имамо мало података. У Тефтерима нишке митрополије (1727 — 37) спомињу се у Нишу ћурчибаша, хећимбаша, терзибаша и безарђанбаша, а у Прокупљу сарафбаша⁽³⁾. У Тефтеру протопопа Прокопија спомињу се у Лесковцу 1863 год., две ећимбаше Ђорђа и Захараћ⁽⁴⁾. Нама изгледа да ећимбаша не означава еснафског функционера, већ да је то титула давана правим лекарима, пошто знамо да је Ђорђа био школован апотекар (пореклом из Цариграда).

Већ при крају турскога периода еснафи су били изгубили привредни значај који су имали у средњем веку. После Ђулханског хатишерифа, т.ј. танзиматског законодавства. (Хатихумајун од 1856 г.), настало је време када је свако могао да отвори радњу. У то време у Босни Омер паша је саопштио златарима: „Сада се заводи танзимат, а ако можете продајте калај под сребро.“ У Лесковцу је настало слично стање:

„До ослобођења скоро свака је кућа обрађивала земљу (њиве и вино раде) и бавила се каквим год занатом или трговином. Радње у ово време не беху подељене, те је један дућаница могао бити и терзија и бакалин и крчмар и што год му воља, а један пиљар и бакалин и кафеџија и крчмар и т.д. (6). Разуме се да су се занатске радње могле отворити тек после овладавања једним занатом. У том периоду еснафи су претстављали обично традиционално и славско групирање, без оних привредних функција које су они имали раније.

Лесковац као занатски центар

За време Турака и непосредно после ослобођења Лесковац је био не само велики град, већ је то био једновремено један од најкрупнијих занат-

ских центара у Србији. У њему је после ослобођења по подацима Спиридона Гопчевића (?), било тако много занатлија и ситних трговаца, 843, да се Лесковац по њиховом броју приближавао Београду, у коме их је тада било 966. Узмемо ли у обзир тадашњу величину Београда, који је 1884 године имао преко три пута више становника од Лесковца, видимо да је Лесковац био највећи чаршки центар Србије.

Место	Број становника 1884 г.	Број правих занатлија	Број гостионичара, ситних трговаца и занатлија
Београд	35.483	560	966
Ниш	16.178	515	830
Лесковац	10.870	517	843
Крагујевац	9.083	506	650

Ако узмемо у обзир не само бројност занатлија већ и бројност становништва видимо да су Крагујевац и Лесковац били највећи занатски центри Србије.

Чињеница да је Лесковац био најкрупнији чаршки центар читаве Србије није случајна појава. Лесковачко тржиште је било привредни израз његове околине. Пољопривредно богатство те околине заснива се не само на климатским околностима, већ и на изузетно погодном саставу тла лесковачке котлине. Тло ове котлине, створене алувијалним наносима пет река, на које је уз то дошао лесни покривач, претставља једну од најплоднијих обрадивих површина Србије. Ако при томе узмемо у обзир да је услед конфигурације тла и локалних саобраћајних прилика Лесковац једини градски центар у читавом крају, од бугарске границе до приштинског краја, онда се не треба чудити величини његове чаршије.

Лесковац је одувек био градски центар не само непосредне лесковачке околине, већ и центар Јабланице, Пусте Реке и Власине. Ка њему гравитирају и делови Пољанице и Запања. Ако пођемо од статистичких података из 1884 године, видимо

да је сеоско залеђе Лесковца прелазило 100.000 становника (сеоски део Лесковачког среза, Јабланички, Власотиначки и половина Пољаничког среза бројили су 100.548 становника). Ови моменти условљавају да је пазарни дан у Лесковцу тако многољудан. Још 1858 године аустриски конзул Хан описујући Лесковац каже, да у њему „влада велика живост нарочито у пазарне дане, када су дугачке чаршиске улице потпуно закрчене биволским колима и људима који су дошли на пазар, а мноштво људи које не могу да се сместе у њима преплаве споредне улице.“⁽⁸⁾.

Ови исти моменти као и чињеница да је Лесковац био велики трговачки и занатски центар и да је лежао на раскрсници путева, условили су велику важност лесковачких панађура, запажену од више путника који су посетили Лесковац у периоду турске окупације.

Турски географ Хаџи Калфа⁽⁹⁾ спомиње велики панађур који се држи августа месеца у Лесковцу (Leskofdscha)

Енглески путник доктор Браун, који је путовао кроз наше крајеве 1669 године, описујући Лесковац каже: „Мно о смо времена провели на великом панађуру који се у тај мах у Лесковцу десио. Држан је на широкој затвореној пијаци, и било је на њему много народа.“¹⁰⁾.

У извештају надбискупа Петра упућеног Ватикану о каноничној визитацији извршеној 1680 год. каже се за Лесковац да је то град чувен по величанственом вашару који се држи у њему и који траје пуних 15 дана („città nominata per le superbissimo fiero, che si fa in essa per 15 giorni intieri“). Тај вашар почиње о Малај Госпођи.⁽¹¹⁾

Овај „велики вашар“ спомиње и Мостарац Абдулах Хуремовић 1774/5 у свом попису кадилука у Румелији.

Јесењи лесковачки вашар, који је држан од 8 до 12 септембра (период 1889—93 године), био је један од најзначајнијих вашара у Србији. У наведеном периоду на њега је долазило просечно 964

кола са производима, док је просечан број кола на вашарима у Србији износио 93. Оволики број кола није долазио у то време ни на један други вашар у Србији. По вредности производа продатих на вашару то је био други вашар по величини у новоослобођеним крајевима.

Вашари	Почетак	Просечна вредност продатих производа
1 Пиротски	15 август	353.000 дин.
2 Лесковачки	8 септем.	139.700 „
3 Нишки	18 мај	104.500 „

У то време на лесковачком јесењем вашару просечно је било 12 механа, 18 дућана, 53 непокривена закупљена места, 22 кола са пићем и 964 кола са пољопривредним производима. На њему се продавало сваке године, поред огромне количине цереалија и других пољопривредних производа, просечно 820 говеда, 75 коња, 532 овце, 378 коза и 472 свиње (12).

Бројност заната непосредно после ослобођења

Испитајмо бројност појединих врста заната у Лесковцу у периоду после ослобођења, а на основу података Гопчевића. У то време у Лесковцу је било 12 бојација, 10 свећара, 260 ситних трговаца, 60 гостионичара и кафеџија, 25 обућара, 10 ћурчија, 10 мутавџија, 5 бербера, 15 лончара, 15 качара, 300 ужара, 65 терџија, 15 абација, 6 поткивача, 15 ковача, 3 столара, 8 колара, 3 кујунџије и 6 казанџија. Пада у очи отсуство опанчара, који су се појавили доцније, као и непостојање модерних заната (кројача и бравара). Међу осталим занатима врло је слабо заступљен столарски занат, који исто спада у нове занате, а исто тако и берберски, чији су мајстори - Турци напустили Лесковац.

Да бисмо видели развијеност лесковачке чаршије и занатства упоредићемо број лесковачких

занатлија и трговаца са београдским. У то време у Београду је постојало мање ситних трговаца (187), бојација (7) и качара (12), него у Лесковцу, а исто толико свећара (10). Ако у Лесковцу није било кројача, опанчара и дрводеља, у накнаду зато у Београду није било провинцијских заната, мутавција, ћурчија, лончара, абација, поткивача, ковача и казанџија и, што је најважније, у Београду није било ужара. Од заната који су били заступљени у оба града, у Београду је било више гостионичара (249), обућара (214), бербера (39), терзија (75), столара (54) и колара (33). Извесне нелогичности овога упоређења могу се објаснити тиме да су приликом прикупљања података у Београду абације биле обухваћене терзијама, а ћурчије кројачима, а да у Лесковцу дунђери нису били пописани, пошто су били из околних села и нису имали радњи. Па ипак отсуство ковача, поткивача и бравара у Београду и потпуно отсуство пекара и месара показује на грешке, упркос чињенице да су ови подаци били проверени од Милутина Гарашанина (13).

У односу на друге градове у Србији Лесковац је имао већи број ситних трговаца него ма који било други град, укључивши и Београд који их је имао 157, више фарбара и ковача од Ниша, више ужара него цела остала Србија.

Карић убраја Лесковац међу места у којима има највише асурџија (14).

Међу најистакнутијим кујунџиским центрима у Србији Гопчевић спомиње и Лесковац (15).

Који су занати постојали за време Турака

Што се тиче заната и других занимања која су постојала у Лесковцу у доба турске окупације о томе располажемо, поред напред наведених записа о еснафима, и другим подацима. Тако на пример:

Већ 1728 год., у Тефтеру нишке митрополије спомињу се оглави и конопци из Лесковца, што указује на постојање ужара (16). На постојање лесковачких ужара указује и чињеница да су прили-

ком зидања, тј. обнове старе лесковачке цркве, 1830 год. (грчки натпис у рељефу на апсиди) навелико употребљавани конопци. Стубови цркве израђени су од дрвета, обавијени конопцима, па онда малтерисани.

У своду и зидовима споменуте лесковачке цркве узидани су многобројни празни ћупови, који служе као резонатори, пошто ваздух улази у њих кроз специјалне отворе. Ова чињеница, као и одржање неолитских римских и старословенских форми грнчарије, указује на континуелно присуство грнчара.

У једном запису у црквеној књизи из 1845 год. спомињу се лесковачке калаџије (17).

У Архивској грађи за насеља у Србији, коју је објавио Тихомир Ђорђевић (18) спомињу се 1823 год. бојација, дунђер, ужар и ковач из лесковачког краја, а 1837 године ужар и мутавција из самога Лесковца. Одмах по ослобођењу М. Милићевић спомиње (19) да су у Лесковцу само Турци могли радити берберски и поткивачки занат (С. Д.: поткиваче су тада у Лесковцу називали, албаџи), а да их је било и међу бакалима, табацима, дуванџијама и болтаџијама (трговци нирнбершком робом).

У тефтеру протопопа Прокопија из 1863 године, који се налази у Државном архиву, а на кога ћемо се детаљније осврнути другом приликом, спомињу се у Лесковцу механџије (прерада ложа—свеће, сапун), бакали, панталонџије, кириџије, базарђани (трговци мануфактуром на детаљ), рабације, асџије, фурунџије, колари, басчовани, ећими (лекари, у тексту, екимбаши) папуџије, бојације, тучари (дугмеџије), качари, касапи, кондурџије, калпакџије, (израда капа—калпака), сучукџије, (кобасџиари?) субаше, бивољари, алачи, (јорганџије), рибари, и порезџије (скупљачи пореза).

Напомињемо да лесковачке баштоване спомиње још Ами Буе 1839 године (20). Он каже: „Баште са поврћем крај Лесковца.... врло су добро култивирани. Заливање се врши помоћу канала, у чему су они прави вештаџи“. Буе спомиње исто тако и лекаре (21). За време његовог путовања у Лесковцу

је био лекар албанац. Изгледа да Буе под овим подразумева праве лекаре, пошто говори да већину лекара у тим крајевима сачињавају странци, далматинци, галијани, и јевреји. Говорећи о гостионицама Буе наводи (22) да се у европској Турској где-где сусрећу и добре гостионице, нарочито на поштанским станицама. Међу тим ретким местима Буе спомиње и Лесковац. Пошто он спомиње исто тако да је у Лесковцу било млинова (23), јасно је да је било и воденичара.

Тројановић Сима говори о многобројним лесковачким табацима, као и о чешљарима, чији су чешљеви од биволских рогова били тако јаки „да се њима могло готово дрво тестерисати“ (24). Чешљарски занат претставља још и данас специјалитет нашега града.

Исто се спомиње и дугмеџиски занат (ливење бронзе и месинга, на пр. звонца), који је у Лесковцу изучио неки цинџарин (25).

По подацима Тихомира Ђорђевића већину колара у Србији кнеза Милоша сачињавали су досељеници из Ниша, Лесковца и других околних крајева (26).

Године 1882 изашла је књига у којој се говори о „шајку за мушка одела налик на енглеске материје“ који се у последње доба почео израђивати у Лесковцу и другим местима Јужног поморавља (27).

По презимену Картаревић видимо да су постојали картари-дрндари вуне.

По имену једне улице видимо да је било пресукача (предилаца).

Из других извора видимо да је било и трговца извозника кудеље, ужарије, паприке, гајтана, клинаца, сукна и дрвених израђевина (28).

Из свега напред изложеног излази да су у Лесковцу средином XIX века, то јест за време Турака, сигурно постојали: кондурџије (обућари), ћурџије, терџије, абације, механџије, касапи, папуџије, бакали, мутавџије, прквењаци, сармакеши, ећими, табаци, калаџије, болтаџије, алачи, мумџије,

дуванџије, кириџије, бербери, ашчије, ковачи, бојаџије, рабације, ужари, дунђери, фурунџије, грнчари, колари, башчовани, чешљари, качари, калпакџије, бивољари, рибари, поресџије, тучари, извозџије, субаше, анџије, поткивачи (налбати), базарђани, пресукачи, картари, панталонџије, кујунџије и воденичари (утврђено на основу сигурних података).

Исто тако утврдили смо на основу причања савременика, као и по другим чињеницама, на пример по њиховој бројности у време непосредно после ослобођења и сл. да су тада постојали: казанџије, симиџије, шкембари, казаси (гајтанџије), сарачи, баруџије (израда барута), кафеџије, бурекџије, шећерџије (посластичари), бозаџије, туфекџије (пушкари), сарафи, ћеримиџије, сакаџије (водоноше), наланџије, екмеџије (пекари), ћебаџије, кантарџије (мерачи тежине), дулумџије (мерачи земље — лесковачки дулум 16 ари), памуклијаши, пудари, каменоресци, арџије (коњушари), асурџије (рогожари), воскари, клинчари, гребенари, дрводеље, самарџије, бичагџије (ножари), ткачи, кожухари, свирачи и амамџије (масери).

За извесна занимања, која су постојала у Нишу, и Прокупљу у почетку XVIII века⁽²⁸⁾ нисмо наишли на податке који би указивали на њихово раније или касније постојање у Лесковцу у време турске окупације, мада се може са сигурношћу претпоставити да су се неки од њих налазили и у њему. У питању су: сахатчије (часовничари), мађери (кухињски момци), фурдаџије (прерада крпа — Д. Елезовић), меимари (грађевинари-архитекти), дрвари, чохаџије (израђује и тргује сукном), таћаџије (прави капе од коже)⁽³⁰⁾, татари (скоротече), јасакчије (чувари), јазације (писари), аџеми (трговац који држи источне специјалитете)⁽³¹⁾, хочалије (оџачари), ерџенлије (израда тока), кафтанџије, као и сапунџије који су постојали поред мумџија (обе врсте занатлија производе и свеће и сапун и имају српска имена).

Узмемо ли уо бзир све 95 наведене врсте заната и трговаца, видимо да је у периоду турске

окупације постојала у Јужном Поморављу јако развијена специјализација.

Опанчара уопште није било у нашим крајевима (82).

Што се тиче лимара (кубеџија), столара, стакло-резаца, молера, бравара, кројача, цревара и сл., то су занати који су се појавили тек после ослобођења.

Изгледа да су и у Лесковцу, попут других турских градова, на пример Сарајева, Београда и Скопља, постојале специјалне улице настањене занатлијама одређене врсте (83). Тако на пример, у старом Лесковцу постојала је Табана мала, где су били сконцентрисани кожари. Ово окупљање кожара крај реке, на њеном доњем делу, било је условљено и самим процесом рада. Исто су постајале: Абаџиска мала, Пресукачка мала и Деветачка мала (где су се израђивали конопци деветаци).

Из свих ових података можемо закључити да се у периоду турске окупације у нашим крајевима сусреће многобројно и јако специјализовано занатство, т. ј. да је градски живот био привредно врло развијен. Напомињемо да се ради о хришћанском становништву, што се јасно види у изворима и по именима занатлија (сем налбата, где име није дато).

Чињеница, да су градско становништво у Београдском пашалуку сачињавали, сем ретких изузетака (Београд) готово искључиво Турци, који су доцније отуда истерани, а да је у Јужном Поморављу у време турске окупације већину становништва сачињавао хришћански живаљ са развијеним привредним животом, делимично објашњава изузетни значај нашега краја у првобитној акумулацији капитала у Србији и стварању наше индустрије.

Да бисмо употпунили податке чиме се је бавило градско хришћанско становништво Лесковца у периоду турске окупације, горњем попису треба додати трговце, даскале (учитеље), попове и чивчије. Број чивчија настањених у граду био је прилично велики. У градском делу енурије (парохије) протопопа Прокопија (варош и Палилула сокак—улице и

предграђе) чивчије су сачињавале 22% целокупног становништва. Сем тога, земљорадња је била јако проширена и као допунско занимање. Евд шта је Г. Костић, лесковачки учитељ писао о томе после ослобођења: „До ослобођења скоро свака је кућа обрађивала земљу (њиве и винограде) и бавила се каквим год занатом или трговином“. „Сиротиња се је, пак, и онда, као и сад, бавила још и производњом дувана која је свакој кући покривала цео годишњи издатак. Упоредо с дуваном гаји се и конопља, која израсте толика да се коњаник, из ње не види“ (34). Ово комбиновање занатске и земљорадничке делатности била је једна од особености градскога живота у Лесковцу све до данас.

Чињеница да је тадашњи транспорт био у рукама кириција (транспорт на коњима) и рабација (кола са бивољом запрегом) указује на специјални значај њихове бројности. Уколико су ова занимања била бројнија, утолико је, и међуградска трговина била развијенија.

У тефтеру протопона Прокопија из 1863 г., из међу 141 кућног старешине чија су занимања указана (без чифчија) налазимо 14 кириција и пет рабација. То значи да је 14,5% правог градског активног мушког становништва било запослено у ове две врсте транспорта. Чак и ако узмемо у обзир чифчије видимо да је проценат кириција врло велики готово 11%. Томе треба додати и чињеницу да се транспортом нису бавили само Лесковчани, пошто велики број кириција и рабација сусрећемо и у околним селима. У то време лесковачки каравани бројали су 12 до 120 кола са бивољском запрегом или неколко стотина коња натоварених различитом робом. Ти каравани ишли су за Солун, Бугарску, Београд и за градове моравске долине и Македоније. У караванима су често биле окупљене рабације или кириције из једног јединог села или краја.

По подацима које је прикупио Драгутин Ђорђевић рабацилук је био нарочито раширен у селима:

Турековцу, Горњем Стопању, Винарцу, Горњем Синковцу, Кумареву, Грајевцу, Мрштану, Богојевцу и пусторечким селима Лозану и Орану. Један караван са бивољском запрегом ишао је од Лесковца до Солуна и натраг за 40 дана.

Да бисмо схватили тадашње стање занатства, треба узети у обзир да су тадашње занатлије производеле знатно више врста производа но што је то сада случај. Данас је, под утицајем промена на тржишту, фабричке конкуренције и даље специјализације заната настала нека врста уске занатске стандаризације, чиме је број производа једног занатлије најчешће сведен на мали број врста. Ранија спецификација занатских производа била је врло велика. Тако, на пример, папучари су производили преко тридесет врста различите робе. Поред обичних врста папуча они су производили јеменије (шиљата врста папуча од црвене коже), местве (чарапе од танке коже на које се навлаче јеменије), папуче стамболије и тд.

Што се тиче производа лесковачких ужара, наведимо врсте ужарске робе које се спомињу у тефтеру старог лесковачког трговца Јована Стојановића „Шупљаге“. Мада је овај тефтер из 1913 год., ужарска роба која се у њему спомиње, сем „јужа салерска и јужа големи“, претставља традиционалне лесковачке ужарске производе. Само су мере за време Турака биле у аршинима. У овоме тефтеру, који се сада налази у лесковачком Градском музеју, спомињу се сицими четворни (шнур од 3 до 4 мм начињен од четири жице), сицими пет и шес, сицими пет и четири, сицими од 6 метара, јулари сицимари (начињени од 4 жице, док је обичан улар од 3 жице), јулари јабукари (јабуке су начињене од ужади и обојене црвено-ђувез), јулари воловски, јулари јабукари без повод, јулари магарешки, јулари с дрвца („арнаутски“, који се могу повећати и смањити), јулари без дрвца, јулари магарешки с дрвца већи, јулари магарешки с дрвца мањи, јулари без оглаве, јулари деветаци, деветаци мали (танки),

2. Градска привреда старог Лесковца

деветаци лесковачки (од четири жице), деветаци мали лесковачки, деветаци велики лесковачки, осмаци, осмаци јуларски (танки, од те дужине може да се исплете улар), осмаци најмањи, осмаци мали, осмаци средњи, осмаци големи, осмаци тугошевачки (специјално увијени), седмаци, шестаци, шестаци мали, пушле штранге (пушла је 40 комада, а штранга кратки конопац за вођење стоке, поводило), ђебре, двојанке (мало дебље од шиљке, а шиљка је дебља од дебелог канапа), колани (кајиши за опасивање стоке), јужа салерска, јужа големи, збирудија (израђевине од аљовине, ниско квалитетне кудеље сакупљене од поломљене конопље и ситних остатака прибраних после скубања конопље) и арабачки (дебела ужад).

Да би смо употпунили податке чиме се је бавило градско хришћанско становништво Лесковца у периоду турске окупације, горњем попису треба додати трговце, даскале (учитеље), попове и чивчије. Број чивчија настањених у граду био је прилично велики. У градском делу енурије (парохије) протопопа Прокопија чивчије су сачињавале 22%, целокупног становништва.

Услови рада

О условима живота и рада занатлија старога Лесковца немамо детаљних података. Па ипак из тога нам је времена остао један занимљиви докуменат причање Косте Илића Мумџије, које не само да осветљава тадашње занатске прилике, већ истовремено пружа драгоцене податке о условима првобитне акумулације у Лесковцу. Коста Мумџиски, отац познатих предратних индустријалаца браће Илића, власника највећег текстилног концерна у бившој Југославији, дошао је био као младић у Лесковац и ступио је у служби код Коце Влајчетовог, мумџије, каснијег пионира индустрије сапуна у Лесковцу, Влајчић и синови. О томе времену он прича следеће:

„Ту сам радио све кућне послове; занат нисам учио. У овога сам газде био од Св. Илије до Ђур-

ђев дана за 120 гроша. Отац је узимао мој ајлук, куповао жито, те су се хранили у кући. Друге године погодим се код неког Цеке Мумџије, за 200 гроша годишњег ајлука. Идуће године повиси ми газда ајлук на 350 гроша, а треће на 480. Ту лепо научим мумџиски занат, те су ме многи терали да се ортачим, но ја нисам хтео. У то време поче ме хватати грозница, и ја морадох ићи кући, у Власотинце, да се лечим. У газде ми бејаше остало 40 гроша од ајлука, које при поласку примим. У Власотинцу нисам могао седети беспослен већ сам ту с оно 40 гроша куповао лој по 70 пара чар. оку, па га после на рамену носио чак у Лесковац и продавао газда Цаки по 110 пара чар. Продајући тако лој зарадим неку пару, те купим једно кљусе, на коме сам доцније носио лој у Лесковац. Кад дођох опет до нешто пара, почнем и сам правити свеће. Истоим тако по 5—6 ока свећа и на свакој оки зарадим по 60 пара чар. Најпосле се уортачим с неким Ђорђем Стојиљковићем. Нисам за радњу имао готових пара, али узјимим 1000 гроша са 40%. Тај сам новац вратио после три године са интересом—2200 гроша. Мој ортак уложи 1500 гроша вересије, дућан и алат, и тако отпочесмо рад мумџиски. Кад смо се после седам година разортачили поделисмо по 40.000 гроша. Ортака ми обесише Турци у „Садрамско време“ (1859) што је радио на ослобођењу ових крајева од Турака. Доцније сам сам продужио радити мумџиски занат, али сам помало механисао и трговао: куповао овнове, јарце, вуну и масло. За годину дана у овој трговини зарадио сам 40.000 гроша. У то време опет на неким овцама зарадим 150 дуката, а за један виноград кој купих за 2.000 гроша узех 120 дуката⁽³³⁾. На тај начин, комбинујући занатску делатност са трговањем, а често и са зеленашењем и израбљивањем чифчија—сељака, настајале су лесковачке чорбације, ти претходници будућих лесковачких индустријалаца и банкара.

Најамни рад

О положају занатлиских помоћника, калфи и шегрта, који су се звали: чираци, имамо мало података, па ипак, поред напред наведенога податка о плати мумџиског помоћника, која расте из године у годину, имамо прибележене податке о плати трговачког помоћника, која је тада износила 600 гроша годишње ⁽³⁶⁾.

Што се тиче положаја кућних слугу, покућара, имамо податак да је Мита Теокаровић радио као дете „код Прокопче Бонинога за 30 гроша полу-годишње“ ⁽³⁷⁾.

Зарада пољопривредних радника, надничара, износила је 25 пара дневно ⁽³⁸⁾.

Из горњих података јасно видимо да су се најамни радници изван пољопривреде погађали искључиво као ајлучари, од св. Илије, од Ђурђев дана и од Митровдана, па до једног од идућих ових празника. Каква је била њихова реална најамнина средином XIX века за сада, нисмо могли да утврдимо.

У Тефтерима нишке митрополије имамо драгоцене податке о томе како се ово питање постављало у нашим крајевима, т.ј. у Нишу, у времену од 1727 до 1737 год. У то време поред занатлијских помоћника, (калфи и шегрта) постојале су две врсте најамних радника. Једно су били аргати, т.ј. надничари, чија је дневна најамнина износила 8 пара. Друго су биле слуге, по тадашњем називу момци, који су узимани у најам за дуже време, на пола године, годину или годину и по дана. Погодба („у ценисмо момка Стојана...“) је гласила до једног од великих празника ⁽³⁹⁾. Обично је то било за годину дана, а она је најчешће била закључивана на Дмитров дан и на Ђурђев дан, када је било највеће тржиште најамне радне снаге. Па ипак сусрећемо погодбе закључене на другим празницима „от Тројичина дне до Тројичина дне“, „от Велик дан до Велик дан“ (Велигден, Ускрс). У пољопривреди су се, по свој прилици, чешће сусретале погодбе од пола године. У Тефтерима их налазимо

свега у два случаја, од 16. Чак и онда када је закључење уговора падало у обичан дан, као крајњи термин изиман је један од наведених празника, на пр. „за годину дана до Дмитров дне“. Интересантна је група уговора закључена 15 јуна, на Видовдан. Док је један од њих закључен на годину дана, т.ј. до Видовдана, други је закључен за годину и по дана, до другог Дмитрова дана, што се види по величини ајлука.

Мађери (кухињски момци) сматрани су као обични момци, што се види и по ајлуку.

Величина ајлука се кретала од 10—15 гроша годишње. У неким случајевима поред најамнине у новцу појављује се и уговорени додатак у природи: једне папуче; једна кошуља и једне папуче; једне чизме; једне чизме и једне папуче; а код уговора од годину и по дана једне чизме, једно јапунце и једне папуче.

Да бисмо видели каква је била реална најамнина момака навешћемо цене основних артикала (грош садржи 48 пара, т.ј. 144 аспре; ока износи 1287 грама, кошуља 60—75 аспри, чизме 1,5 гроша, папуче мушке 8—12 пара, јеменлије 10 пара, гуња 33—48 пара, шалваре мушке 48—54 пара, димије 23—72 паре, хаљине мушке 96 до 100 пара, хаљине за Воскресеније (празничне) 3 гроша, кожух 30 пара, ока говеђег или овчијег меса 6 пара (ен gros 11,5 аспри), кокошка 3 паре, ока масла 11—12 пара, ока зејтина 10 пара, ока рибе 10 аспри, ока ракије 8 пара (ен gros 4 паре), ока вина 2 паре, ока пастрме 2 паре, кабл жита 1 грош (кабал износи ?), јагње 30 пара, коњ 17—38,5 гроша, даске по 8 пара просечно, говече 2—4 гроша (вол 3 гроша, крава за пастрму 4 гроша), ока ексера 26 аспри, ока вуне 7 аспри, (ен gros), ока бибера 64 пара, ока свећа 1 грош, ока каве 75—120 пара, ока шећера (бонбоне?) 33—60 пара, вилџан 10 пара, нове наплате на кола 80 аспри, кућа са темесућом (поповска кућа са трошковима преноса) 40 гроша.

Што се тиче харача он је износио 1—3 гроша. Најчешће су момци узимали аконто своје плате 1 грош или 100 пара за „харачку књигу“, али се поред тога јављају и друга давања, „за јаничарче 3 гроша“, и „за харач 3 гроша“, код момака који нису узели другог новца аконто харача. Мађер Илија узима поред харачке књиге и „за спахију 1 грош“.

Узмемо ли у обзир да су момци имали осигуран стан, храну и огрев, и да су из свога ајлука набављали само одело и плаћали порезу, то видимо да су они имали релативно пристојну награду. Њихов се положај уопште не може упоредити са бедним положајем најамних радника у периоду стварања и развика лесковачке индустрије. Тако на пример реална најамнина фабричког радника, који није добијао ни стан ни огрев ни исхрану износила је на почетку XX века код мушкарца цену 2, 2—3, 3 килограма црнога хлеба, а код жена 1, 1—1,65 кг. црнога хлеба (4).

Овакав релативно повољан положај момака омогућавао је појаву, за нас на први поглед необичну, да су поједини момци после неколико година службе постајали самостални трговци. Ако узмемо да је просечна плата била 12, 5 гроша, и да је момак плаћао 2, 5 гроша порезе, на основу, горњих цена видимо да је овоме било могуће да се одене и проживи са пола ајлука, а да другу половину уштеди. После 5 година он је располагао са 25 гроша. Са овом сумом он је могао да купи по гроистичкој цени: 300 ока ракије, или 514 ока вуне, или по детаљистичкој цени: 600 ока вина, или 40 јагањца, или 8 волова, или 137 ока ексера, или 600 ока пастрме, или 120 ока зејтина, или 40 кожуха, или 20 кошуља, или доброга коња, или 12,5 пара мушких хаљина, или 17 пари чизама, т. ј. он је могао да отпочне трговину.

Да бисмо схватили тадашњи релативно повољни положај најамних радника, треба видети да је тада процес првобитне акумулације био у зачетку. У то време није постојала масовна понуда радне снаге.

Градско становништво је било запослено у занатским радњама, сеоско је било ангажовано у пољопривреди, уз то је транспорт везивао приличан део сиромашнијег становништва. Самим тим монополистички положај оних који су куповали радну снагу није могао да дође до изражаја. Тадашњи најамни радник могао је да рачуна на бољу плату, јер су могућности запослења биле веће од понуде радне снаге.

Код Турака је употреба послуге била јако раширена. То је била нормална појава, пошто је то била завојевачка владајућа нација, пошто су у тој средини доминирали феудални експлоататори. Паразитски живот турских феудалаца утицао је на живот и навике читаве турске средине. Обични Турци прихватили су животне навике спахија, они су према раји заузимали исто такав надмени став, они су држали послугу као израз свога господства. Појава одметника зулумџара, насилно читлучење и сл. има заједничке друштвено психолошке корене са великом проширеношћу кућне послуге код свих Турака.

Под утицајем Турака обичај држања послуге одомаћио се и код наших чорбација. У свакој чорбациској кући било је доста послуге. Живот ове послуге личио је на живот чланова породице. Женска је послуга најчешће узимана из редова сиромашнијих рођака, са обавезом удомљења. Што се тиче занатских радника, они су живели у породици занатлије, женили су се занатлијским ћеркама, радили су заједно са мајстором. Међу занатским радницима и занатлијама није постојао онај јаз који је капитализам створио између послодавца и најамног радника. Све је то утицало на положај најамног радника. У тој патријархалној средини најамни радник није био обесправљени пролетер, какав је он постао тек у капитализму. Могли бисмо рећи, да је тада положај кућне послуге условљавао положај најамног радника уопште, док у капитализму положај фабричког радника условљава бесправност и кућне послуге и занатских радника. У тим условима најамни рад-

ник могао је да рачуна на много пристојнију награду но што је то био случај у каснијем капиталистичком поретку, када је пролетаризација широких народних маса била повезана са концентрацијом средстава за производњу у рукама капиталиста.

За услове рада који су постојали у занатским радионицама карактеристична је установа „шевећерије“ или „подранке“. То је ноћни рад занатских радника у зимским месецима, кад се радило око 16 до 18 сати дневно. Рад је почињао рано изјутра, при лампи, а завршавао се касно увече. У том периоду радници су напуштали посао само у току неколико сати за спавање. Шевећерије су трајале све до пролећа, до момента када су радници стављали на мајсторов сто расцветану грану дрена. Онда је почињао дневни рад, од заранка до захода. Мада су у летње доба дани дугачки, ипак су у то доба радници имали нешто више слободног времена. У јесен, кад дан окраћа, за време бербе винограда, када сазрева у Лесковцу раширена врста жутих бресака, „праске“, мајстор је стављао по две праске на тезгу пред сваког радника. Од тада су почињале шевећерије, тј. од тада је почињао ноћни рад при лампи. Овај обичај одржао се све до 1910 год., до Закона о радњама.

Грчко-цинцарски елементи у Лесковцу

Удео цинцарског и грчког елемента, тог важног фактора у развоју нашег градског привредног живота и грађанског друштва, тешко је данас утврдити услед недостатка потребне документације, специјално услед уништења црквених књига од стране Бугара. Па ипак, његов смо утицај у Лесковцу у периоду турске окупације установили на основу распрострањености појединих личних имена. У ту сврху испитали смо 739 имена лица крштених у турско време која смо нашли у тефтеру протопопа Прокопија, у протоколима лесковачког Синода, у Шематизму из 1891 год., као и у неколико дру-

гих мањих извора. Том приликом смо нашли 560 градских имена и 179 сеоских. Јасно је да се на основу појединих имена која се налазе само на селу или само у граду ништа поуздано не може закључити. Узмемо ли у обзир бројна градска имена и деминутиве које нисмо уопште нашли на селу, видимо да међу њима доминирају типично грчко-цинцарска имена и деминутиви. Тако, на пример, у то време нисмо нашли ни једно од следећих имена на селу, мада се она појављују у граду три или више пута: Аврам (4), Антоније (3), Васиљко (6), Гавра (3), Гира (3), Горча (14), Дина (5). Јанко (4), Мика (7), Мича (3), Миле (3), Нића (5), Прокоп (11), Риста (4), Сотир (9), Тома (9) Трајко, (19), Цака (3).

Међу појединим градским именима која тада не сусрећемо на селу нашли смо (избор): Афелон, Анастас, Антанас, Арсенко, Борча, Груја, Гаћа, Гаче, Гроздан, Денча, Дика, Дена, Даца, Жиша (2), Захараћ, Јанаћ, Јанаћи, Јанићије, Јордан, Коца (2), Манта, Митко, Николча, Нича, Наћа, Пека, Прокопије (2), Пеша, Профир, Сотираћ, Теодосије, Тима, Трифун, Таша, Тане (2), Тире и Цања.

Напомињемо да се у лесковачкој околини св. Антоније и Анастас називају цинцарски или грчки празници (41).

Што се тиче имена којих није било у граду међу њима доминирају народна имена. У граду није било имена Цена, Христа, Толе, Славко, Симон, Стајко, Радосав, Рака, Раша, Наун, Нинче, Нане, Профир, Милутин, Мија, Митр, Мане, Момчил, Милоје, Лаза, Коле, Јованча, Иван (2), Живко (2), Димитри, Гопа, Вуча, Вељко, Богдан и Анђелко.

Из свега овога излази да се код чисто градских имена осећа грчко—цинцарски утицај. Јасно је да се овде не ради само о утицају грчко—цинцарских елемената присутних у граду, на градска имена су утицали и грчки свештеници—фанариоти, којих је било у Лесковцу (грчки натпис на апсиди старе цркве), као и разлика између градског и сеоског

укуса, услед чега се на пример црквена имена че-
шће срећу у граду, а народних има више на селу.

Напомињемо да су се стара, типично градска
имена касније проширила и на село путем њиховог
прихватања, а специјално путем кумства, тако да
сада ова иста имена не могу да послуже као доку-
менат о јачем утицају грчко—цинцарских елемената
у граду, док је то било могуће средином XIX века.

Узмемо ли у обзир имена која указују на по-
стојање грчко—цинцарских елемената у Лесковцу у
доба турске окупације (наведене две листе градских
имена као и следећа типична грчко—цинцарска име-
на: Јор аћ, Јања и Јана), и упоредимо ли њихов
број са укупним бројем имена појединих занатлија,
добијамо оријентационе податке о већем или мањем
присуству грчко—цинцарских елемената код поједи-
них врста заната.

Напомињемо да је присуство чисто домаћих
елемената међу овим именима, компензирано прису-
ством грчко—цинцарских елемената међу именима
Тодор, Ђорђе, Алекса, Мита, Михаил, Никола, Коста
и сл.

Испитујући на горњи начин спискове занатли-
ја у Бешлићевом Шематизму (42), утврдили смо да
је бројност чисто градских имена била следећа (у
обзир су узета само занимања са најмање 8 прет-
ставника):

бојације	84%
сопственици воденица	50%
бакали	38%
казанције	38%
пекари	38%
касапи	38%
пиљари	29%
абације	28%
механције	26%
кафедије	26%
баштовани	23%
качари	22%
лончари	20%

ковачи	8%
обућари	5%

Напомињемо да располажемо са списковима занимања само до пиљара закључно.

Што се тиче апсолутног броја оваквих имена, њих је било највише код:

бакала	48
пекара	12
бојаџија	11
механџија	10
кафеџија	9
касапа	6
баштована	5
сопственика воденица	4
пиљара	4
лончара	4
казанџија	3
абација	3

У мањем броју ова са имена сусрећу код а-сурџија, бербера, гајтанџија, калаџија (2 од 3), качара, књижара, ковача и кројача.

Из овога излази да су чисто градска имена била најјаче заступљена како апсолутно тако и релативно код бакала, бојаџија, пекара, механџија и кафеџија, а да је њихов удео био изузетно велики и код ређих занимања сопственика воденица, калаџија, казанџија и касапа. Интересантно је да се овај списак занимања, добијен на основу чисто градских имена, у главном поклапа са оним занимањима која су по Ф. Каницу и Д. Поповићу била карактеристична за цинцаре (43).

Бројно присуство грчко-цинцарских елемената у Лесковцу види се и из тефтера протопопа Проконија из 1863 год. Међу власницима 47 кућа његове енурије (рубрика „Варош“) сусрећемо: Ђир Профиров Анастас, Ђир Коста, Кир Николча, Кир Сотиров Петре и Кир Сотираћ, што претставља 11% варошког становништва. Поред тога међу њима се спомњу четири хаџије и две екимбаше (Ђорђа и Захарић), међу којима вероватно има још

којег Грка или Цинцарина. Напомињемо да Хан спомиње Грка лекара у Лесковцу (44). Грк Ђорђа Алексић био је први школовани апотекар у Лесковцу. Његова апотека, апотека код Хипократа, отворена је већ 1862 год. Његово потомство по женској линији још увек постоји (породица „Београдац“).

Бројност грчко-цинцарских елемената у Јужном поморављу није била карактеристична само за Лесковац. Из Тефтера нишке митрополије видимо да се у првој половини XVIII века спомињу у Нишу: Марко папучија Воскопољац, Димитрије Костуранин, Кир Никола, Кир Јанакије Хаџи Дефтов син, Исак Костуранин, Кир Манојил ћурчибаша, Кир Кура из Костура, Кир Фома из Костура, од Воскопола Саро, Широ Мусје Исаков син од Костурј, Ђир Намјдифан, Широ Матићије, Кир Јосиф Софијанович, Тодорин од Воскополе.

Ови подаци показују да је у Јужном Поморављу градски живаљ грчко-цинцарског порекла доста стара појава.

Највећи број грчко-цинцарских елемената, који су некада били карактеристични за лесковачку чаршију, потпуно се србизирао. Данас постоје само последњи њихови остаци. Млађи лесковчани знају само за две-три цинцарске породице: (Дочић, Кражић-Ђорђевић), као и неке породице грчког порекла: (Ристић, Хараламовић).

Чињеница да је број лесковачких породица, чије је грчко-цинцарско порекло познато, тако незнатан не треба да нас зачуди. Процес србизирања ових елемената ишао је врло брзо. Ко би сада рекао да су Теокаровићи пореклом цинцари. Па ипак још 1891 год. они су се звали Теухаровићи (види: Шематизам Бешлићев).

Из поузданих извора утврдили смо грчко или цинцарско порекло по мушкој линији следећих лесковачких породица:

1) Теокаревићи, „Тукии“, индустријалци — цинцарско порекло.

(Изјава Владе Теокаровића—⁽⁴⁵⁾)

- 2) **Тодоровић Чеде**, шнајдер, син Мише Кражића, кафеџије из Бојника—цинцарско порекло.
(Подаци Чеде Тодоровића и Тоде Ђорђевића)
- 3) **Наумовићи**, кафеџије (кафана Македонија)—цинцарско порекло.
(Подаци Тоде Ђорђевића и Бошка Науновића)
- 4) **Тодоровић Тодор**, вунар, син Димитрија Кражића кафеџије из Манојловца—цинцарско порекло.
(Подаци Тоде Ђорђевића)
- 5) **Цинцар-Јанковић Јанко**, сопственик млина, (подигао млин Стојиљковића)—цинцарско порекло.
(Подаци Тоде Ђорђевића и Заре Миљковића)
- 6) **Кржалићи**, кафеџија, деда Таса имао је брата Тому „Грчког“ који је живео у Власотинцу.
(Подаци Владе Кржалића)
- 7) **Димитријевић Таса „Претседникови“**,—грчко порекло.
(Подаци Чеде Тодоровића, Заре Миљковића, Трајке „Анциске“ и Јање Ристића)
- 8) **Трандафиловићи**,—грчко порекло.
(Подаци Славка Михајловића, Заре Миљковића, Јање Ристића и Чеде Тодоровића)
- 9) **Хаџи-Костић Гира**, (синови Дина, Милан и Јован) и Џоне (синови Таса и Пера)—грчко порекло.
(Подаци Аце „Попа-Нађиног“)
- 10) **Хаџи-Костић Миче и Горча**, браћа од стрица број 9 — грчког порекла.
(Подаци Мите Аргировића, Боже Ђорђевића „Грче“ (старо кумство), Тодора Хаџи-Јованчића, Тоде Ђорђевића, Чеде Тодоровића и Косте „Дамића“)
- 11) **Поповићи „Попа-Нађини“**,—грчко порекло.
(Подаци Аце „Попа-Нађиног“)
- 12) **Јоргаћевић Горча и Петар**, синови Костадина терзије — грчко порекло.
(Подаци Светислава Јоргаћевића, Луке Карапанџића, Аце „Поп-Нађиног“, Јосифа Шашића и Тодора Хаџи-Јованчића)
- 13) **Цветановић Гаћа и Таћа**, обућари, отац Јорган — цинцарско порекло.
(Подаци Аца „Попа-Нађиног“ и Јосифа Шашића).
- 14) **Калуђеровић Климентије**, син поп Јанићија — грчко порекло.

(Подаци Јове Дискића и Пере Ми-
лошевића „Амбасадора“).

- 15) **Јовановић Јања**, кафеџија и бивши власник млина у Печењевицу и његов брат Димитрије, трговац — грчки поданици.
- 16) **Хараламовићи „Андонови“**, стара лесковачка породица која је задржала грчко поданство и пре три године отишла из наше земље.
- 17) **Ристићи**, кафеџије (грчка кафана) — грчко порекло.
- 18) **Дочић**, индустријалац (фабрика „Слон“) — цинцарска породица.
- 19) **Кражићи**, гвожђарска радња — цинцарска породица.
- 20) **Ђорђевић Микал**, гвожђари — цинцарска породица. Ђорђе Кражић отац Микала дошао је из Маловишта око 1820 год. Његова браћа: Трифун, Риста, Димитрије, Наум и Миша, синови Тодора Кражића, преци су породица бр. 18, 19, 4, 3 и 2.
(Подаци Тоде Ђорђевића).
- 21) **Паскаљевићи**, кафеџије (кафана „Два Лафа“) — грчка породица чији су потомци напустили Лесковац.
(Подаци Тоде Ђорђевића и Косте „Дамића“).
- 22) **Никола Ђорђевић „Мантин“**, кафеџија — породица води порекло из Епира.
(Подаци Заре Миљковића. Податак о пореклу прибележио Д. Каписазовић Гоне Мантиног).
- 23) **Божа Ђорђевић „Грче“**, столар, деда Димитрије кафеџија рођен у Јањини дошао у Лесковац око 1870 г.
(Подаци Боже Ђорђевића)
- 24) **Љотић Тодор „Љота“**, кафеџија — грчко порекло.
(Подаци Заре Миљковића, Косте „Дамића“, Трајке „Анциске“ и Мите Аргировића).
- 25) **Штеровић Ставра и Васил**, кречари — грци дошли после Балканског рата.
(Подаци Б. Ђорђевића „Грче“)
- 26) **Димитријевић Коста „Дамић“**, отац Адам „Дама“ пелцовао децу, деда Димитрије, ећим (из времена ећима Панајота) — грчко порекло.
(Подаци Косте „Дамић“)
- 27) **Јовановић Ванђел**, пољак — грчко порекло.
(Подаци Косте „Дамић“)
- 28) **Панајотовићи**, грчко порекло.
(Подаци Мите Аргировића, Љубе Мијалковића, Јање Ристића, Тоде Ђорђевића и Косте „Дамић“)
- 29) **Џибаревић Манча**, стари књијар — грчко порекло.

- (Подаци Славка Михајловића и Косте „Дамић“)
- 30) **Жишић Михајло**, обућар, деда Жиша, кујунџија — цинцарско порекло.
(Подаци Михајла Жишића)
- 31) **Костић Тодор „Костаћ“**, син Костаћа, деда Стојан дошао из Јањине.
(Подаци Олге Костић „Костаћ“)
- 32) **Аргировић Мита**, трговац, његов цукун деда дошао из Грчке.
(Подаци Мите Аргировића, 80 год.)
- 33) **Костић Митка „Грче“**, содација, отац Васиљко дошао из Грчке.
(Подаци Драги Димитријевића „Бег“, Јордана Михајловића „Хаџи Васиљков“ и Боре Костића „Грче“)
- 34) **Михајловић Славко „Микелаћ“**, деда Микалаћ, порезник, прадеда Ђорђевије, трговац, дошао из Костура. Околина где станују — простор млина „Тонкић“ — звала се грчка авлија.
(Подаци Славка Михајловића, 60 год.)
- 35) **Буринчић Мика**, извозник стоке, син Наће поп Профировог, терзије — грчко порекло.
(Подаци Кост: „Дамић“, Милана Станојевића, Трајке „Анциске“, Јање Ристића и Гив Буринчић)
- 36) **Гичић**, индустријалац — цинцарско порекло.
(Подаци Светислава Јоргаћевића, Јованке Ђорђевић — Губеровић и Владе Кржалића коме је Васа Гичић причао о пореклу)
- 37) **Христодул Јовановић**, трговац — грчко порекло.
(Подаци његове свастике Добрунке Карапанџић и Славка Михајловића).
- 38) **Јовановић Груја**, пекар, досељен 1877 год. — цинцарско порекло.
(Подаци Тоде Ђорђевића, Косте „Дамић“ и Луке Карапанџића).
- 39) **Живковић Јосиф „Манић“**, отац Петрачко, мумџија — грчко порекло.
(Подаци Славка Михајловића, Челе Тодоровића и Аце „Поп-Нађиног“).
- 40) **Губеровић Тане**, трговац, његов отац Горча са братом Диком „Палимандом“ су браћа Наће попа Профировог (види бр. 35) — грчко порекло.
(Подаци Гине Буринчић и Јованке Ђорђевић-Губеровић).
- 41) **Јован Стојановић „Тукарче“**, деда Теокар, терзија — грчко порекло.

(Податак прибележио Д. Каписазовић од Јована Стојановића).

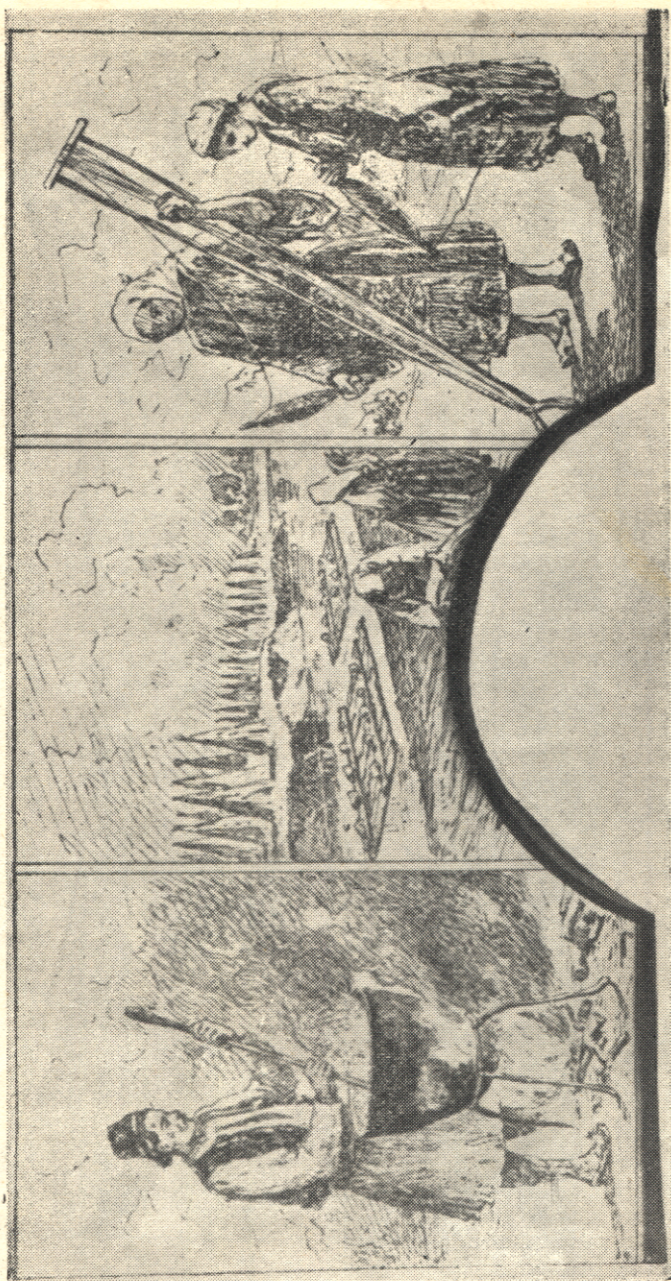
- 42) **Енглезовићи**, отац Коста „Инђилез“, трговац — грчко порекло.
(Подаци Загорке Енглезовић и Трајке „Анџиске“)
- 43) **Николић Гавра и Наћа „Стамболкини“**, обућари — по предању из Цариграда.
(Податке прибележио Д. Каписазовић од Милорада Николића, свештеника)
- 44) **Костић Митка „Гирчић“**, син Гирче — грчко порекло
(Подаци Трајке „Анџиске“ и Чедетодоровића)
- 45) **Гирчић Мика, Петар, Лазар и Љуба**, отац Гира, деда дошао из Грчке.
(Подаци Заре Миљковића и Гире Гирчића, содације)
- 46) **Трајко Тонић**, бакалин и кафеџија — грчко порекло.
(Подаци Трајке „Анџиске“)
- 47) **Мика „Џамил“**, бритвар, прадеда Аџи Мија — грчко порекло.
(Подаци Ђоке Поповића „Поп Гавриног“, чија је мајка унука Аџи Мије)

И тако даље.

Узмимо ли у обзир грчко-цинцарско порекло по женској линији, видимо да ту спадају и многе друге старе лесковачке породице: Мазнићи, „Анџиски“, „Тонкићи“, „Мицанови“, Хаџи-Митићи, „Хаџи-Васиљкови“, „Бегини“, Поп-Гаврини и т.д.

Грчко-цинцарски елементи у старом Лесковцу одевали су се на нарочити начин. Они су носили кошуље са широким рукавима, преко којих су лети облачили јелек и „фермене“ (кратки капутић). Чакширесу им биле од тегет чоје са великим туром и „по ногавицама“ (везане пантљиком испод колена). У јесен су носили турску антерију, пртењачу (од увозне тегет материје са свиленом шаром). Зимом су облачили преко фермене „авдесл'к“ (тегет дубе опшивено крзном -с'с самур). На ногама су носили лети „јеменије“ (плитке шиљате ципеле од танке црвене коже), а зими високе „јаре путине“. Уз то су носили „ален појес“, (црвен појас), фес и обевезне бројанице. После ослобођења заменили су фес шубаром. Ову ношњу прихватили су и други угледни стари

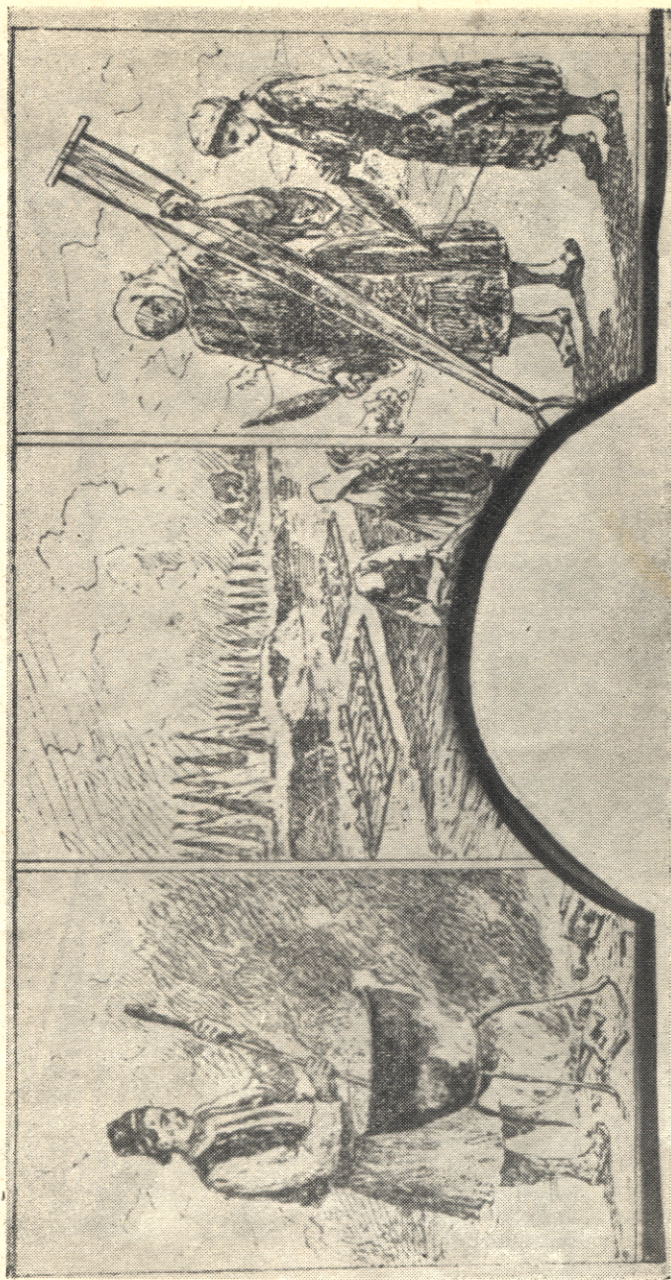

3. Градска привреда старог Лесковца

Лесковачка текстилна радност: бојација, топљење конопље, предиле.

(Цртежи из Капица)

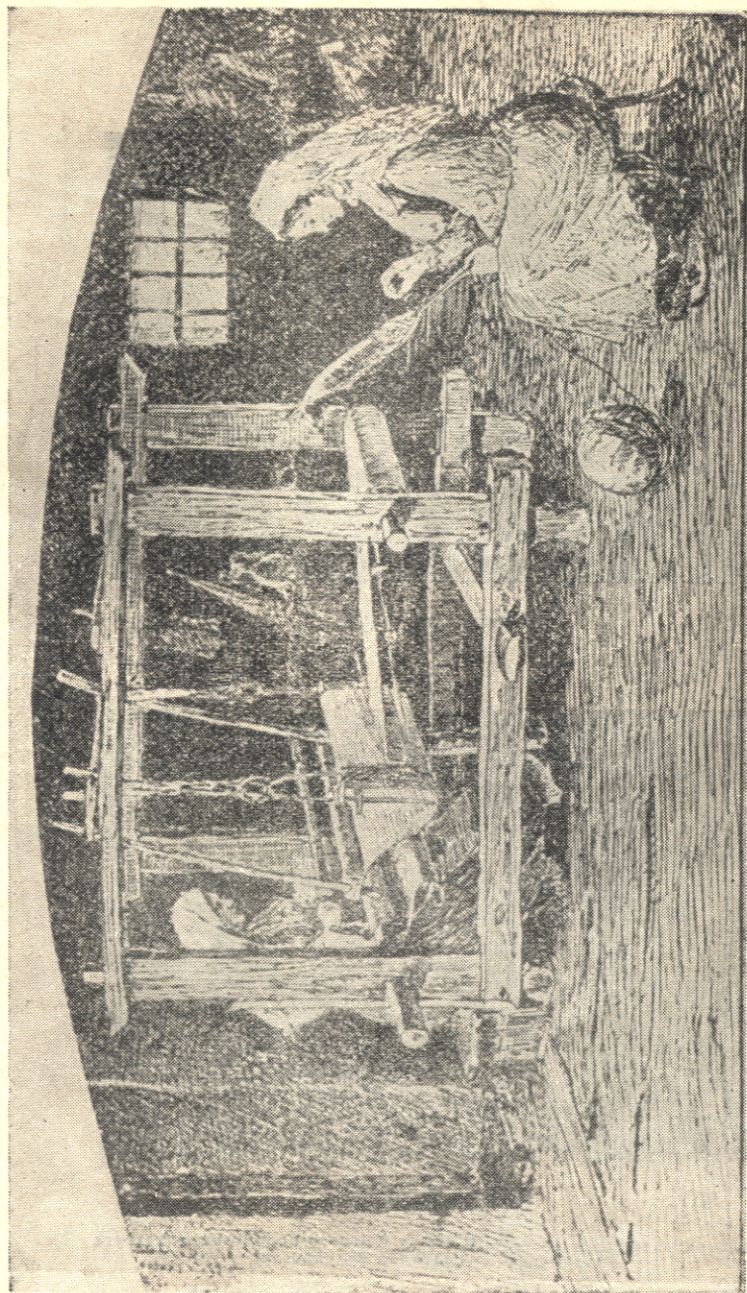

3. Градска привреда старог Лесковца

Лесковачка текстилна рединост: бојација, топљење конопље, предиле.

(Цртежи из Кавица)

Лесковачка текстилна радност: ткање на старинском разабљу.

(Цртежи из Канџа)

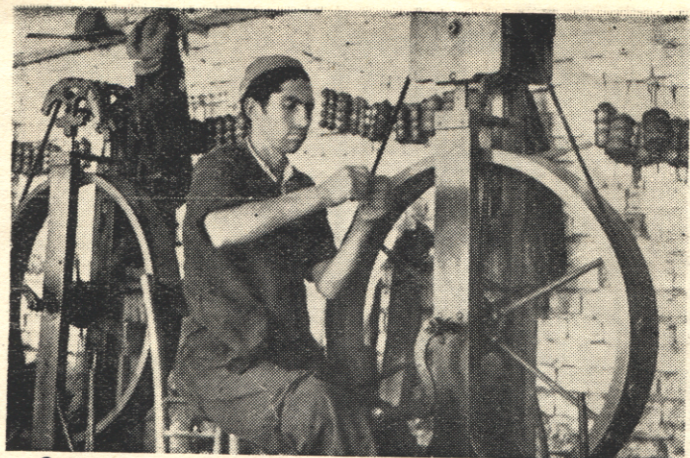
Ужар на раду

Салери на раду

(Снимци Ужарско прерађивачке задруге
"Радничка будућност")

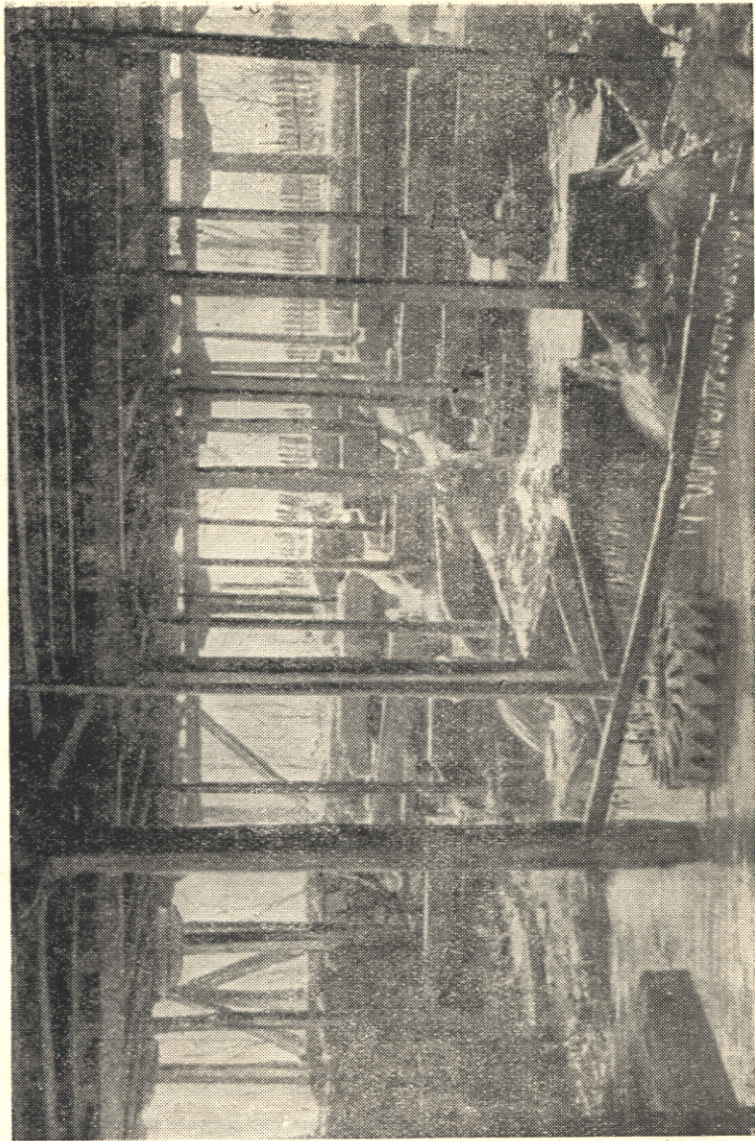
Салерски точак

Еклери на раду

(Снимци Ужарско прерађивачке задруге
'Радничка Будућност'.)

Водени погон у фабрици гајтана у Вучју. Сваки чекрк има властити погон.

(фотографија објављена у књизи Б. Станојевића: Електрична индустрија у Србији Београд, 1901 год.)

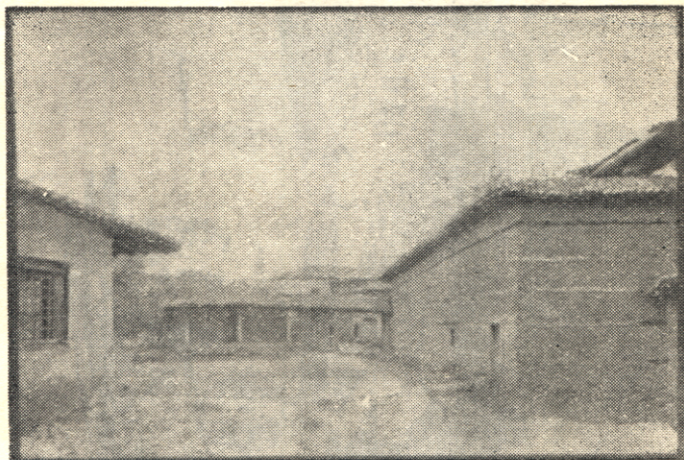
Изглед Лесковца и главног моста на Ветерници године 1889.

(Цртеж из Каница)

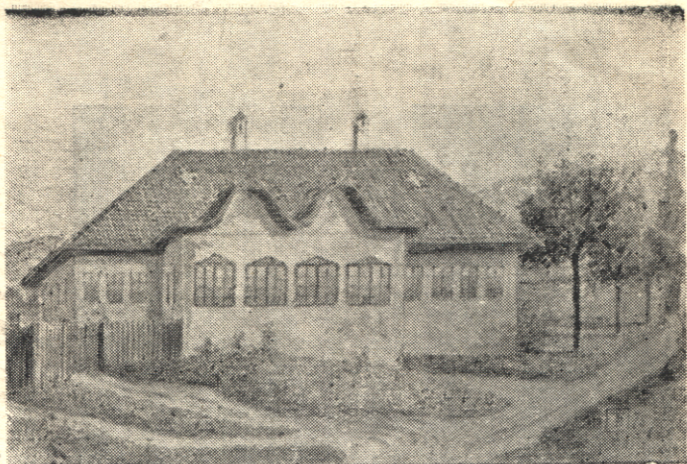
Лесковачка улица из времена турске окупације

Лесковачка улица из времена турске окупације

(Фото снимци Главног генералштаба
српске војске из 1877/8 год.)

Женска основна школа у Лесковцу за време Турака

(Цртеж: Влад. Тителбаха из 1878 год.)

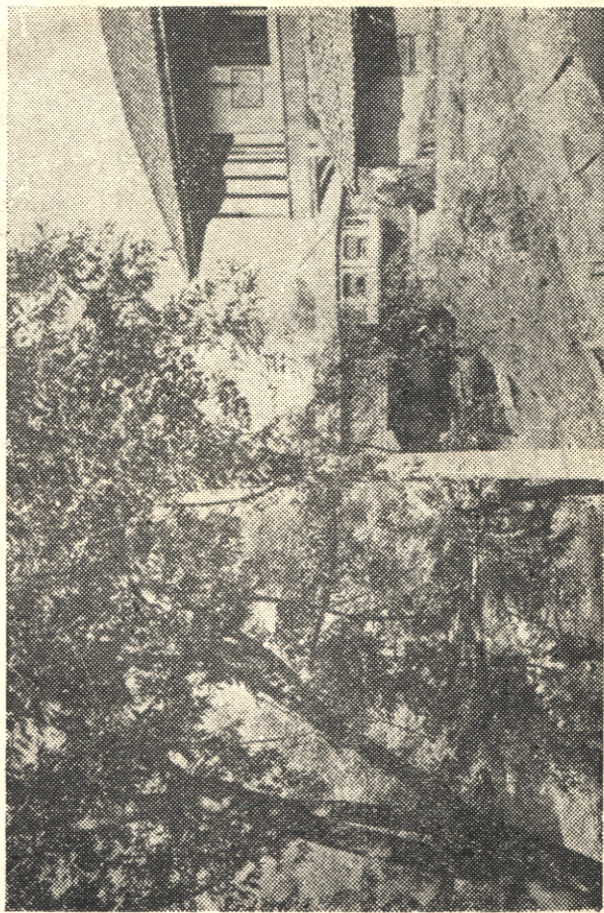

Demir Barjam-Kula zu Gorina.

Демир Барјам кула у селу Горини

(Цртеж из Каница)

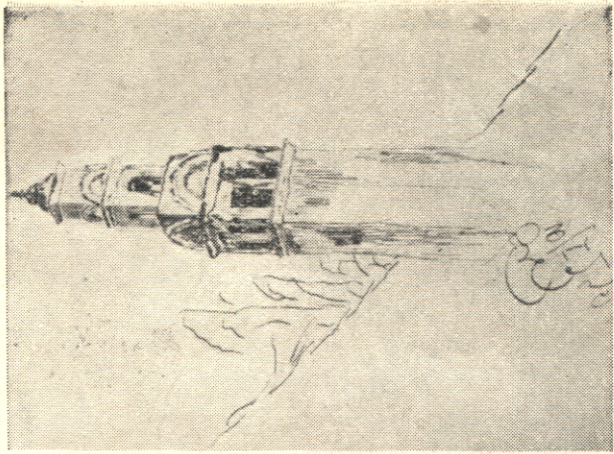
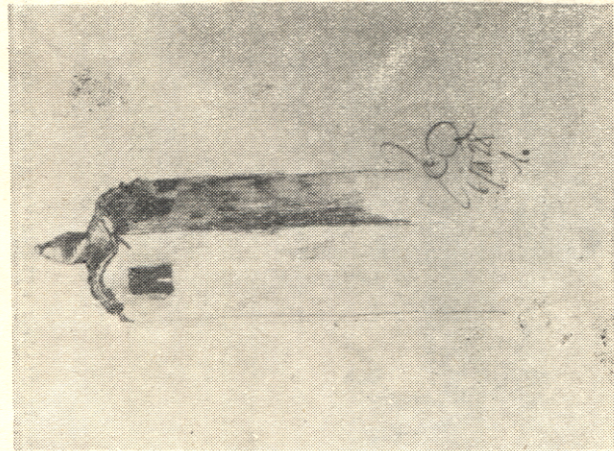
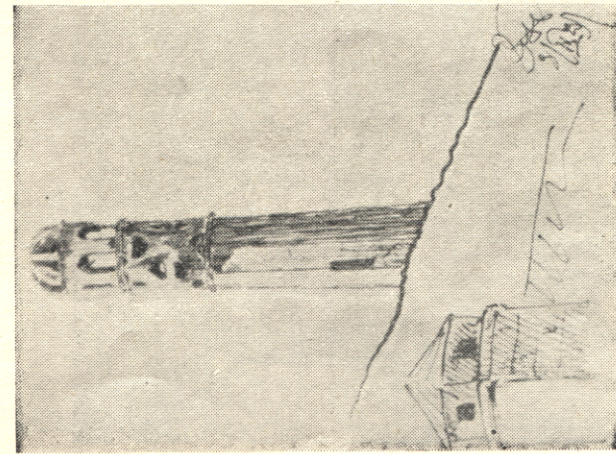

Део Пашагићевог конака код Ветернице

(фото снимак Главног генералштаба српске војске из 1877/8 год.)

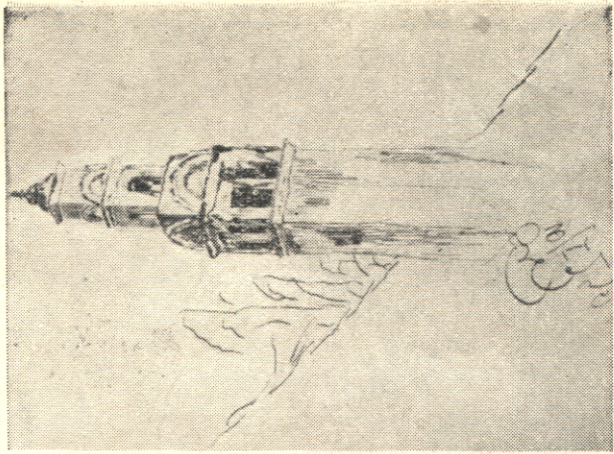
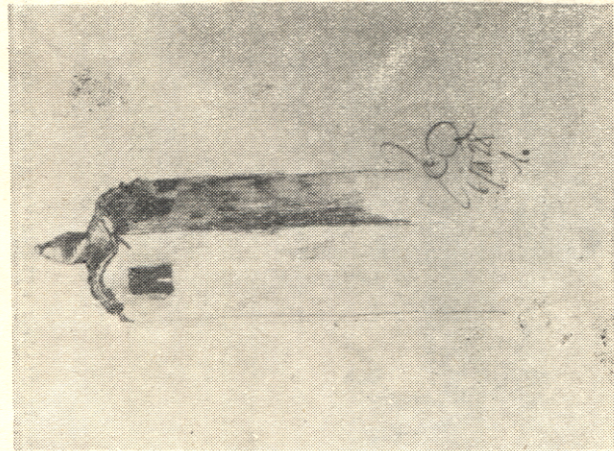
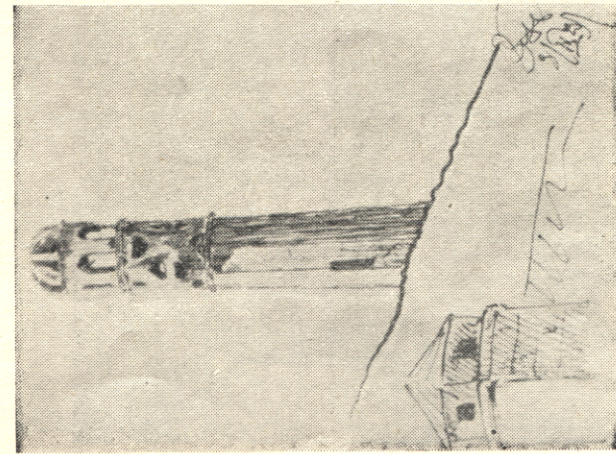

Димњаци на старим кућама — чардаклијама у Лесковцу

(Цртежи Игора Павлова, наставника лесковачке гимназије 1925—26)

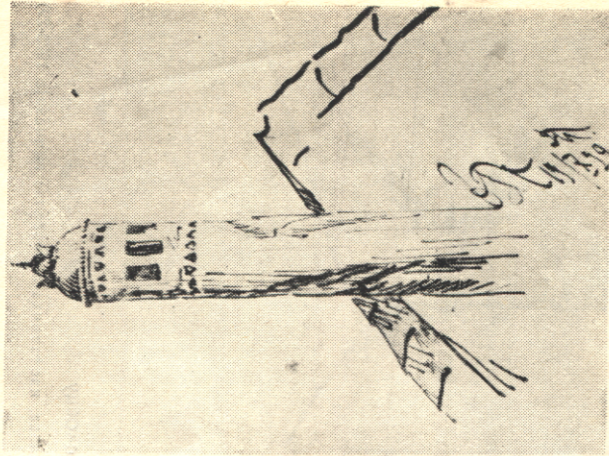
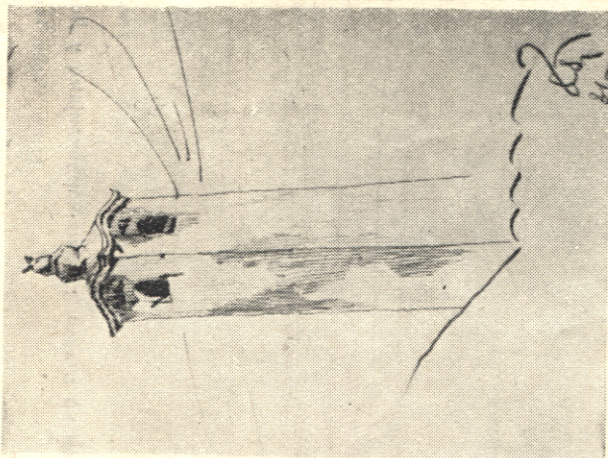

Димњаци на старим кућама — чардаклијама у Лесковцу

(Цртежи Игора Павлова, наставника лесковачке гимназије 1925—26)

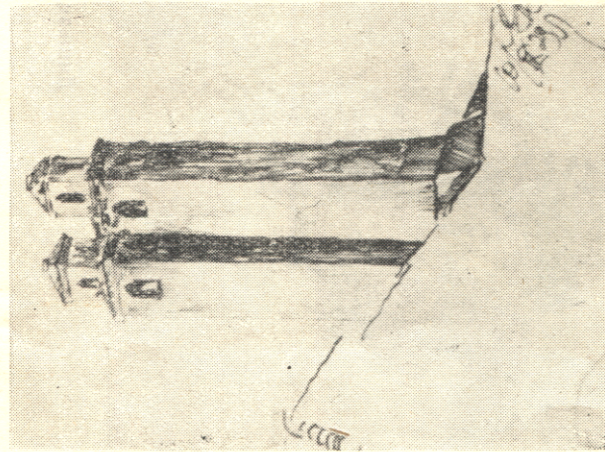
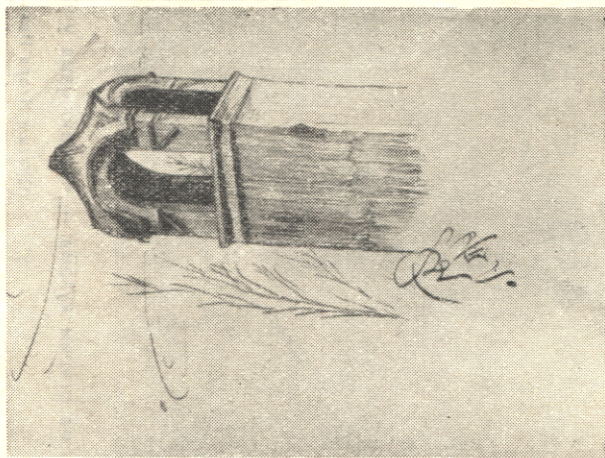
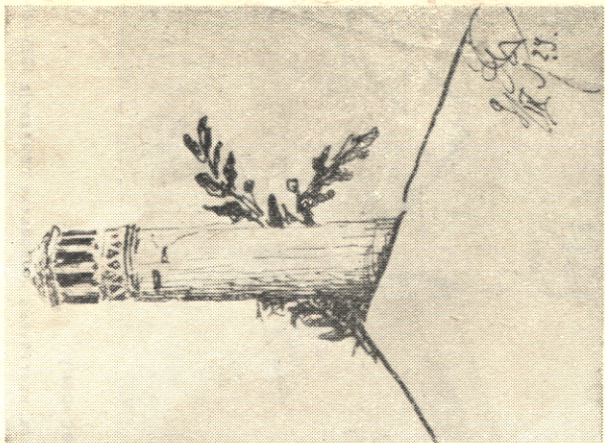

Димњаци на старим кућама — чардаклијама у Лесковцу

(Цртежи Игора Павлова, наставника лесковачке гимназије 1925—29)

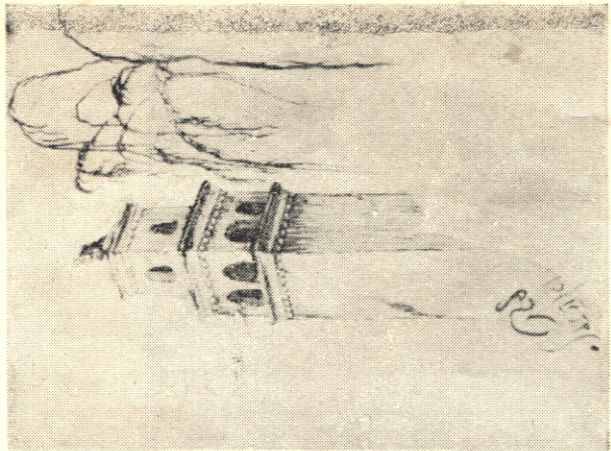
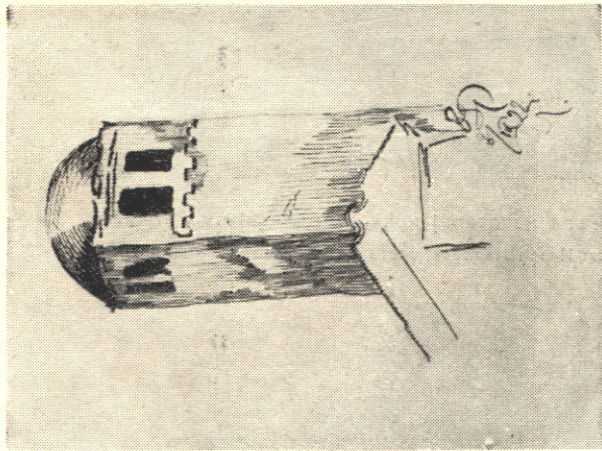
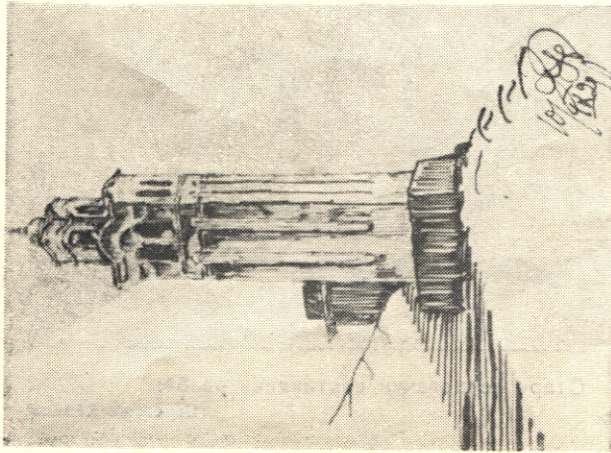

Димњаци на старим кућама-чардаклијама у Лесковцу

Цртежи Игона Павлова, наставника лесковачке гимназије (1925-29)

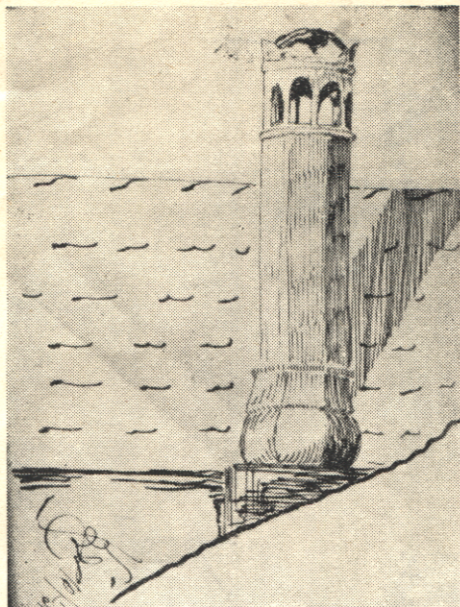

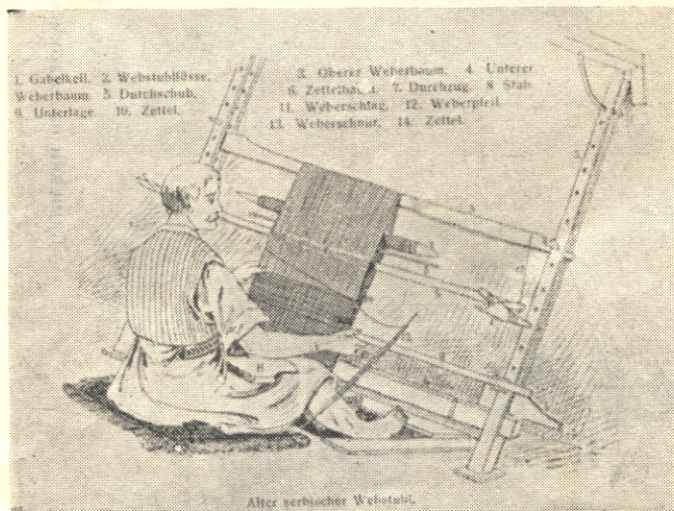
Димњаци на старим кућама-чардаклијама у Лесковцу

(Цртежи Иг-ора Павлова наставника лесковачке гимназије 1925-28)

Димњак на старсј кући—чардаклији у Лесковцу
(Цртеж: Игора Павлова, наставника лесковачке гимназије 1925-29)

Стари лесковачки вертикални разбеј
(Цртеж из Кница)

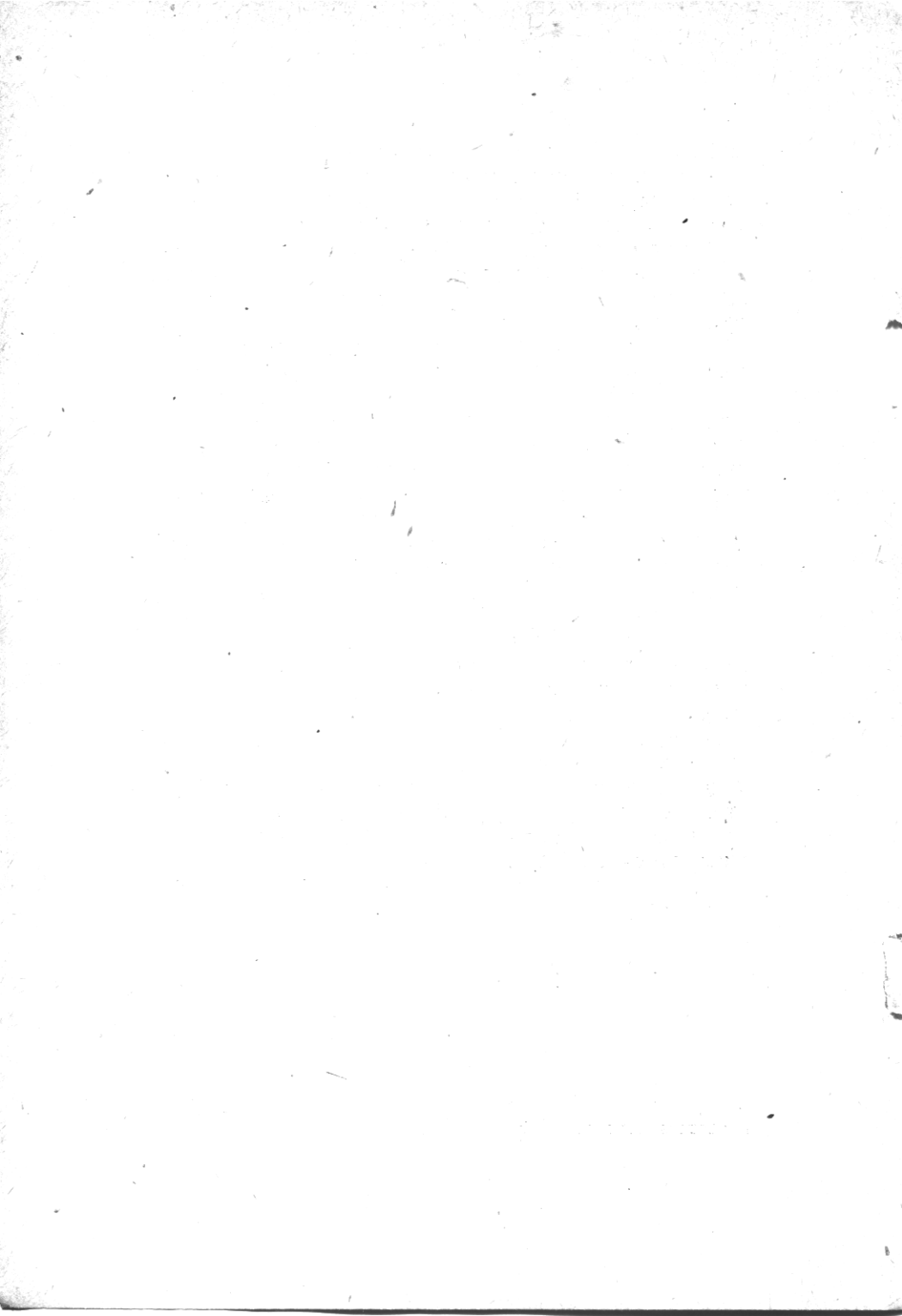
Лесковчани. Поред побројаних породица њу су носили и Арсенко Микић, Васиљко Ица Златановић, Васа „Чакширан“, Карапанџић, Мазнић, Тира „Балџоз“, Чичановић, Кир Николча Тодоровић и др.

Грчко-цинцарски утицаји виде се и у женској ношњи, на пример златни тепел'ци. Чак су градске жене и плеле на специјални начин, „цинцарски“, пребацујући пређу преко врата.

Напомињемо, да су црнотравци називали све трговце Грдима (^{46a}).

Изнесени подаци немају за циљ да некога увреде. Лесковчани никада нису правили разлике између Цинцара, Црка и Срба. У колико би ипак наше тврдње изгледале необичне, подвлачимо да путописац Варингтон Смит, чији је путопис објављен 1854 год. (⁴⁶) спомиње велики број Грка у Лесковцу. Истичемо да се само на основу презимена и ношње не сме закључивати о пореклу појединих породица. Домаће становништво могло је да прихвати поједина имена и пре половине XIX века, а и само разврставање ових имена у чисто градску групу није најсигурније. Наведени подаци о именима пружају само основу за извођење општих закључака о пореклу хришћанског градског становништва за време турске окупације. На основу градских имена и бројности старих породица чије смо грчко-цинцарско порекло са сугурношћу утврдили, видимо да оно није било састављено само од словена, да се оно није обнављало само из сопственог сеоског залеђа.

4. Градска привреда старог Лесковца

II

Период од ослобођења до Првог светског рата

Професионална структура

Најпотпуније податке о професионалној структури Лесковца на крају XIX века налазимо у попису становништва из 1890 године. (47). По тим подацима видимо да су тада постојала у Лесковцу следећа самостална занимања:

- 139 земљорадника и виноградача
- 19 баштована
- 3 говедара
- 1 каменар (вађење камена)
- 27 грнчара
- 2 кујунције
- 1 дугмеција
- 1 прстенар
- 16 казанција
- 3 калајције
- 2 ножара
- 1 кантарција (израда кантара)
- 8 лимара
- 51 ковач
- 19 поткивача
- 9 колара
- 3 пушкара
- 1 часовничар
- 2 апотекара
- 6 мумција
- 2 воскара
- 8 зидара
- 6 дрводеља

- 1 молер
- 5 калдрмџија
- 12 бојација
- 2 гребенара
- 10 гајтанџија
- 4 конопљара
- 439 ужара
- 11 пресукача
- 1 коланар
- 13 мутавџија
- 13 асурџија
- 2 табака
- 8 сарача
- 1 чешљар
- 1 четкар
- 1 корпар
- 2 самарџије
- 15 качара
- 18 столара
- 3 воденичара
- 60 пекара
- 1 симиџија
- 1 колачар
- 2 шећерџије
- 31 месар
- 17 њевапчија
- 2 млекара (мандрације)
- 6 пиљара (продаваца пића)
- 1 ликерџија
- 56 гостионичара
- 34 кафеџија
- 23 кројача
- 24 абације
- 6 памуклијаша и јорганџије
- 135 терџија
- 3 парчетара
- 23 чурчије
- 68 обућара
- 13 опанчара
- 1 сликар (фирмописац)
- 1 каменорезац

- 1 штампар
- 19 бербера и фризера
- 2 књижара
- 10 трговаца стоком
- 1 трговац пољопривредним производима
- 3 ужарска трговца
- 72 бакалина
- 213 остала трговца
  - 1 дуванџија
  - 9 ситничара
- 70 пиљара (воће и поврће)
- 13 шпекуланта
  - 1 мењач
  - 2 поштара и телеграфиста
  - 1 железничар
  - 7 кочијаша
- 28 рабаџија
  - 7 носача
  - 1 сензал
  - 1 оџачар
- 393 надничара
- 23 државна чиновника
- 16 општинска чиновника
  - 1 адвокат
- 18 православних свештеника
  - 1 хоџа
- 6 професора
- 31 учитељ
  - 1 лекар
  - 1 бабица
- 4 државна пандура
- 25 државних служитеља
  - 2 шумара
  - 9 општинских пандура
- 10 црквењака
  - 4 пољака и пудара
  - 1 школски служитељ
- 4 чиновника приватних завода
- 31 свирач
- 4 просјака

Напомињемо да су у коваче урачунати и клинчари (израда клинаца), у кројаче шваље, а да је, штампар, први и једини у округу, једини и 1895 године, радио без помоћника, без и једног слово-слагача. Алвације (бозације) и праље исто нису били регистровани као засебна занимања.

У то време у Лесковачком срезу постојали су занати и занимања којих није било у граду, и то: 1 овчар, 1 свињар, 1 ћерамиџија, 1 сврдлар, 1 грађевински предузимач, 1 ваљавичар (који је био у Вучју), 3 решетара, 3 крпача, 4 торбара и слично.

Од заната који су постојали у граду само су се неки појављивали на селу и то: 1 казанџија, 2 ножара, 46 ковача, 4 поткивача, 16 колара, 1 дрводеља, 1 бојација, 1 гајтанџија (Вучје?), 2 ужара, 1 мутавџија, 2 конопљара, 2 корпара, 5 качара, 8 воденичара, 1 пекар, 2 кројача, 3 абације, 15 терзија, 1 ћурчија и 1 обућар. Углавном се може рећи да су се на селу сретали, сем ретких изузетака, само сеоски занати: ковачи, поткивачи, колари, качари, воденичари и терзије, који су били израз привредног живота села, односно његових најнужнијих потреба.

За годину 1895 немамо детаљне податке о професионалној структури Лесковачког среза. Па ипак ако упоредимо оне податке са којима располажемо за Врањски округ и Лесковачки срез ⁽⁴⁸⁾, видимо да су се у то време појавили инжењер и фотограф (Милан Мандић) ⁽⁴⁹⁾, а по свој прилици и стаклорезац и бунарџија (једини у Врањском округу).

Напомињемо да 1895 год. нису постојали у Лесковцу оштрачи, амрелари, кобасичари, содаџије, шеширџије, гвожђарски трговци, тамџије (туцање кафе), да је нестао једини оџачар, а да није било ни заната који су у то време у Врањском округу постојали једино на селу, као што је случај поред напред наведених сеоских заната са стругарима (дрекслерима).

Из истог времена, када је извршен први професионални попис нашега града (31-XII-1890 год.) датирају и подаци Трговачко занатлиског шемати-

зма краљевине Србије објављеног од Бошлића 1891 године. На први поглед, овај списак занатлија, начињен на основу „службених података“ а издат „по одобрење господина министра финансија“, изазива извесну забуну. Број појединих занатлија далеко је мањи од броја установљеног пописом.

Ми сматрамо да веће разлике долазе услед чињенице да је статистички попис обухватио све занатлије, заједно са бесправним, што није био случај са Шематизмом. Уз то, пошто је попис начињен у току зиме, Шематизам региструје и неке цигане чија су занимања сезонска. Зато је број конопљара повећан код Бешлића за 10 а број корпара за 5.

Ако прихватимо објашњење да је горња разлика у броју занатлија настала услед пописа бесправних занатлија, добијамо податке о броју бесправних занатлија 1890 год. (износимо само најкарактеристичније бројке где разлика није могла да настане из других разлога):

8 казанџија	, тј.	50%	од њиховог целокуп. броја
35 ковача	, тј.	70%	„ „ „ „
5 колара	, тј.	44%	„ „ „ „
4 дрводеље	, тј.	66%	„ „ „ „
9 асурџија	, тј.	70%	„ „ „ „
15 месара	, тј.	52%	„ „ „ „
13 абација	, тј.	54%	„ „ „ „
5 памуклијиша	тј.	83%	„ „ „ „
48 обућара	, тј.	73%	„ „ „ „
13 бербера	, тј.	68%	„ „ „ „
7 лимара	, тј.	90%	„ „ „ „
6 качара	, тј.	40%	„ „ „ „
7 опанчара	, тј.	55%	„ „ „ „
56 пиљара	, тј.	80%	„ „ „ „
28 пекара	, тј.	47%	„ „ „ „
7 грнчара	, тј.	27%	„ „ „ „

Напомена:

Горњи списак је непотпун, пошто свеску 4 Бешлићевог Шематизма нисмо нашли ни у једној библиотеци, те нам је његов списак познат закључно са пиљарима. Уз то, у случају да се у проду-

жетку списка сусрећу фризери и памуклијаши, број бесправних памуклијаша и бербера треба умањити у датом износу.

Да би смо схватили велику бројност бесправних занатлија, треба подвући, да 12 година раније, за време Турака, нису постојала никаква ограничења за занатски рад (Види ст. 7.).

Занимања по народностима

Што се тиче народности појединих занатлија, из Бешлићевог Шематизма видимо, да се 1891 год. међу занатлијама појављују муслимани и јевреји. Сви конопљари и корпари као и трећина ковача били су цигани. Код осталих занимања појављује се само један кафеџија муслиман.

Што се тиче јевреја, међу њима је било два сарафа (мењача), један месар (религиска потреба) и један обућар. Интересантно је да се међу сарафима доцније појавила и фирма „Коста Илић и синови“ (50).

Описи лесковачких заната

Интересантну слику лесковачких заната пружа Каниц, који је био у нашем граду 1889 године. Пошто његови описи имају велику документациону вредност, то ћемо их дати у цитатима. Каниц каже:

„У Лесковцу има преко 400 кудељарских радника и ужара, 3 платнара и 3 мутавџије (ткача козје длаке). У свакој и при свакој кући удаљених квартова преду точкови и точкићи, тако да се човеку чини да се налази у једној циновској ужарској фабрици. Поред тога на безбројним примитивним разбојима раде се лесковачке „бисаге“ од козје длаке и коњски покривачи, ћебад и др. од вуне, који су познати по свом квалитету. Лесковачке жене знају да раде изванредне прозирне тканине од финог памука са шарама, а са утканом свилом коју оне саме преду, а које се много траже на тржишту“.

„У Лесковцу је јако развијено и лончарство. Најраспрострањенији облици често потсећају на судове који се откривају у околини разрушених римских градова. У њему се налази једна скромна штампарија, коју треба поздравити као већи напредак, и добро радећи парни млин, као и 180 пољопривредних и баштованских радника, 63 некара, 78 обућара, 365 трговаца, 7 адвоката и тд. (51). С обзиром на високи број занатлија изгледа да Каниц ту обухвата и помоћнике.

У књизи објављеној 1902 године, спомињу се многобројне фабрике сапуна у Лесковцу и Влакотинцу (52).

Овај податак о занатским радионицама сапуна не само што осветљава условљеност развитка индустрије сапуна у Лесковцу, већ и указује на то да су сапунџиске занатске радионице стара појава у нашем граду.

Развитак и пропадање појединих заната

Следећи подаци са којима располажемо о бројности лесковачких занатлија односе се на 1910 годину. У то време постојале су у Лесковцу следеће активне занатлије:

- 19 бербера
- 11 бојација
- 23 качара
- 15 ковача
- 10 поткивача
- 22 металаца осталих врста (лимара, казанџија, бравара и сл.)
- 24 лончара
- 2 мутавџије
- 35 обућара
- 14 опанчара
- 36 пекара
- 17 столара
- 7 колара
- 4 зидара

5 каменорезаца
7 ћурчија
2 сарача

Што се тиче кројача, терзија и абација, за њих нема података ⁽⁵³⁾. Упоредимо ли ове податке са бројкама Гопчевића и Бешлићевог шематизма (кретање броја правних занатлија—службени подаци) видимо да су у овом периоду од 20 до 25 година настале велике промене. Услед увођења електричне струје, отварања фабрика сапуна и јачег увоза петролеја настало је мумџија. Код некадашњих за муслимане резервисаних заната, берберског и поткивачког, попунила се празнина својевремено настала одласком Турака. Зато се берберски занат учествостручио а поткивачки увећао за две трећине. Услед конкуренције фабричког текстила мутавџиски занат јако је опао, тј. свео се на петину свог старог опсега, док је ткачки занат, који је раније постојао у Лесковцу, потпуно нестао. Исто тако је опао и број ћурчија за једну трећину. Пропадање абациског заната можемо пратити већ у поређењу прва два извора. Што се тиче заната који су се развили ту долазе на првоме месту модерни занати, столарски, који се ушестостручио као и кројачки, браварски, лимарски (клонферски и сл.) о којима немамо бројчаних података за 1910 годину, али који су се појавили 1891 године док их око 1885 није било. Поред ових савремених заната развио се и опанчарски. Од старих заната нарочито су се били повећали лончарски и качарски, сваки за две трећине. Са порастом бројности становништва и порастом робне потрошње у граду, на пр. куповање готовог хлеба, расте број пекара, механџија и гостионичара, обућара и месара. (Податке о месарима добили смо упоређујући IV и VI издање Христићевог шематизма; број месара је порастао од 6 на 13). Међу занате чији је број углавном стагнирао спадају ковачи, колари и бојације. Узмемо ли у обзир пораст становништва видимо да су и ови занати били у опадању. Треба подвући да је, на

основу усмених података, у овоме периоду, услед све веће употребе фабричких штофова и проширења употребе шиваће машине, настало бројно опадање и пропадање абација и терзија, док су модерни кројачи били у порасту. Само је њихов мали број био несразмеран броју пропалих абација и терзија, чија је бројност била условљена ручним шивењем.

Процес пропадања појединих заната био би куд и камо изразитији кад би смо имали податке који би обухватала и бесправне занатлије. У периодима опадања бројности занатлија, опадање броја бесправних занатлија је много јаче од опадања правних.

Подаци Христићевог шематизма (54), издаваног на комерцијалној бази, не дају веродостојне податке о броју занатлијских радњи. Интересантност ове публикације лежи у чињеници да она пружа исцрпније податке о броју трговаца.

ЗАНИМАЊА	Попис 1890	Ш Е М А Т И З А М				
		1896/1	1900/1	1902/3	1905	1910/11
адвоката	1	4	4	5	7	9
винарски трговци	?	6	6	5	7	6
вунарски трговци	?	?	5	5	6	6
трговци гајтаном и сукном	?	?	7	3	5	6
житарски трговци	?	13	15	12	20	19
извозници живине	—	—	—	—	1	3
кожарски трговци	?	7	3	4	7	6
трговци манафактуре и галантерије	?	9	4	4	5	8
марвени трговци	10	5	14	7	11	11
мењачи	1	не спо- миње	2	4	5	6
свињарски трговци	?	—	—	2	8	9
ужарски трговци	3	?	29	18	27	24

Дакле, у периоду од 1890 до 1910 године настаје, повећање броја готово свих врста трговаца који су се бавили увозом и извозом, што је пове-

зано са општим развитком капитализма у Србији у том раздобљу. Истовремено расте број адвоката и мењача.

Последњи предраднито подаци о броју занатских радњи са којима располажемо односе се на 1914 годину. (57) Ови подаци нису потпуни. Поред тога они одражавају привредни поремећај настао у периоду балканских ратова. Ми их дајемо као допунске оријентационе податке за оне занате о којима немамо података за 1910 годину:

гребенара	2
кујунџија	1
казанџија	10
каменорезаца	5
кожара	2
ћурџија	6
лончара	11
мутавџија	1
ножара	5
опанчара	5
пеглара	1
сапунџија	3
ткача	1
чешљара	2

Напомињемо да су сапунџије постојале поред фабрике, да оба чешљара поседују моторне машине и да се спомињу 200 жена које преко зиме ткају српско платно. Што се тиче електро-монтера, њих није било као самосталних занатских радњи, пошто је монтажу кућних инсталација и оправке вршила сама електрична централа.

Исти извор сигнализира и појаву механичких влачара. У ствари, прву ручну влачару имао је Тодор Тодоровић-Кражић, вунар, који ју је донео из Румуније пре 1900 године. Он је увео и први електрични погон на истој влачари (58).

Модернизирање ужара

Стари лесковачки ужари модернизовани су крајем XIX века преношењем салерског заната са запада.

Ужарски мајстор ради сам. Он окреће точак помоћу конопца који прелази преко калема учвршћеног за десну страну појаса. Повесмо кудеље стоји на левој страни појаса. Мајстор ради десном руком. Ужари раде са негребенаном кудељом, тзв. брисану робу. Брисање се врши на следећи начин: у руци они држе ђевру козињавку (крпу од козине, коју преклопе на четири фалте, где убаце четири шнура и белу земљу (уму из Губеревца) и тиме трљају преко шнура више пута. Њихова роба је простија од салерске, слаба и мека, а дужина конопца не прелази 10—12 метара. Од 100 кгр. кудеље они израде готово исту тежину робе.

Салер не ради сам, већ са два помоћника. Први од њих, еклер, гребена кудељу. Зато од 100 кгр. кудеље изађе око 80 кгр. робе и 7 до 10 кгр. опадине (кучине). Остатак отпада на прашину и пуздер, који се бацају или служе за гориво. Посао еклера је јако тежак, напоран и нездрав (прашина). Зато овај посао обављају само млади и здрави људи, који не могу да издрже на њему више од три до четири године. Други помоћник, шегрт, окреће точак. Што се тиче мајстора он ради левом руком небрисану робу (од гребенане кудеље), која је чиста и чврста. Он производи ужад од 3 до 50 мм. техничке конопце, плетерај, уларе плетене од 9 пари, книфоване уларе (начињене од чворова) и тд. Салер лако изради конопац од 200 до 300 метара дужине.

Први салер у Лесковцу био је „Шваба“, Пера Хомољка, који је дошао у Лесковац пре више од 60 година. Он је имао своју радионицу код цамије, а поучавао је и друге салерском раду (Душан „Силавче“ и Мика „Благошија“). Овај се занат јако раширио тек преко државне ткачке школе, која је имала и салерску радионицу. Главни мајстор у

овој радионици био је Пера Хомољка. Читав низ старих лесковачких салерских мајстора изашао је из ове школе: Душан „Силавче“, Мика „Благошија“, Мита „Шмикић“, Миле Бумбар, Коле „Андикољ“, Пера „Дечић“ и др. Неко време они су радили у школској радионици, па су се онда растурили и отворили своје радионице. Тек касније дошли су још неки салери — странци, Виљко „Челенка“ — „Шваба“ и Филип Аранђеловић (Банаћанин).

У књизи Костића Глише Ча Митина школа (59) стоји да државна ткачка школа „веома много троши кудељу“, што указује на то да је ова салерска радионица била нека врста мануфактуре.

Данас у Лесковцу има дупло више салера него ли ужара.

Најамни радници

Да бисмо добили број најамних радника у Лесковцу 1890 године треба додати збиру помоћника (1024) надничаре и носаче. На тај начин добијамо да је укупан број најамне радне снаге износио 1.424 лица. При томе треба водити рачуна да се међу помоћницима налази и неквалификована радна снага, т. зв. слуге. У години 1895 у Лесковачком срезу (60) на 324 лица квалификоване најамне радне снаге (калфа и шегрта), долазило је 364 слугу, док је тада број надничара и кућних слугу износио 736. Ово значи да је од укупног броја најамне радне снаге, 1424 лица, три четвртине претстављало неквалификоване раднике.

Што се тиче самога Лесковца, у њему је 1895 године било 20 слугу код земљорадника, 261 слуга код осталих занимања и око 300 помоћника (калфа и шегрта). Ако додамо овој групи око 300 надничара и домаћих слугу (61), видимо да је тада било у граду око 900 најамних радника. Од тога броја на женску радну снагу отпадале су само слушкиње, пошто међу помоћницима није било ни једне жене. Опadaње броја најамне радне снаге у периоду од

1890 до 1895 године не претставља назадовање капиталистичког развитка. Тадашња привредна криза убрзала је пропадања текстилне и металне производњачке занатске радности, као и пропадање терзиског заната, које је наступило услед увођења шиваће машине и конкуренције кројача. Ово се пропадање најбоље види из упоређења броја предузимача и помоћника у Лесковачком срезу у години 1890 и 1895.

Г Р У П А	Предузим.		Помоћ.	
	1890	1895	1890	1895
1) Земљорадња и сточарство	4975	5516	178	86
2) Шумарство	3	1	—	—
3) Камен и земља	29	38	11	11
4) Прерада метала осим гвожђа	26	18	33	4
5) Прерада гвожђа	134	127	97	22
6) Машине, оруђа и инструмен.	29	6	34	2
7) Хемиска производња	10	8	3	5
8) Грађевинарство	22	18	2	1
9) Теканине, предива и плет.	529	448	214	58
10) Прер. харт. коже, чек. и роџ.	12	13	8	3
11) Дрвенарија	46	61	31	18
12) Јестива	126	61	100	18
13) Пиће	121	120	86	84
14) Одело и обућа	320	334	239	154
15) Вештине	22	23	10	4
16) Трговина	405	343	169	334
17) Мењачи	1	2	—	—
18) Пренос сувим	47	55	—	3
19) Пренос водом	—	2	—	—
20) Држав., општин. и јав. служб.	229	313	—	41
21) Слободна занимања	39	28	—	5
22) Лица која живе од прихода и пом.	16	28	—	5
23) Непозната занимања	—	231	—	2

(Војска није обухваћена).

Упоредимо ли укупан број лица запослен у једној грани 1890 и 1895 године, јасно видимо јако опадање групе прераде гвожђа (од 231 на 149), прераде метала (од 59 на 22) и израде алатки (од

63 на 8), а у мањој мери и израде одела и обуће (од 559 на 488). Једновремено присуствујемо извесном порасту неких других група, прераде камена и земље (од 40 на 49) и прераде дрвета (од 77 на 79).

Што се тиче опадања броја лица у производњи јестива (од 226 на 79), оно је настало услед смањења потрошње у периоду кризе и пропадање занатства. На текстилну радиност осврнућемо се накнадно.

Карактеристично је да је опадање много јаче код најамних радника него ли код мајстора. У периодима кризе и пропадања једнога заната настаје претварање занатлиских предузимача у просте робне произвођаче, напуштање употребе најамног рада.

Што се тиче употребе најамне радне снаге она је била 1890 године просечно најобилнија у односу на број самосталних занатлија код следећих заната.

Врста заната	Однос најамних радника према броју предузимача	Број предузимача	Укупан број најамних рад.
1) Прстенција	300%	1	3
2) Воденичара	200%	3	6
3) Дугмеџија	200%	1	2
4) Парчетара	166%	3	5
5) Казанџија	150%	16	25
6) Пекара	113%	60	68

Јасно је да се овде ради о зачецима капиталистичке производње. Воденице су претстављале ситну индустрију, парчетари неку врсту ситне мануфактурне радионице а прстенџија и дугмеџија у питању, крупнога занатлију чија се радионица претварала у мануфактуру. Што се тиче казанџија интересантно је да се код њих појављују и други моменти који указују на тенденцију њиховог прерастања у капиталисте. Од четири ракиџинице које су поседовале градске занатлије три су биле у рукама казанџија. (62). Објашњење, зашто се из горњих занатлија нису развили индустријалци, треба тражити, на једној страни, у чињеници да су тржи-

шне могућности за пласман овакве врсте робе биле ограничене, на другој страни у чињеници да је пораст трговачког капитала био много бржи, пошто су постојале далеко веће могућности за нагло богаћење него што је то био случај код занатлија. Зато се лесковачка индустрија развија на бази ужарско-текстилне, брашнарске и друге сличне извозно-увозне трговине, на бази зеленашења и шпекулације, и на бази заната чији су производи погодни за масовну продукцију, јер имају широко тржиште, као што је то на пример био случај са сапуном.

Јасно је да се овакви капиталистички зачеци не налазе само код ово неколико заната, код којих се они могу видети из наших података. Они постоје и код других заната, на пример код обућарског, ковачког, лимарског, кројачког, терзиског, гајтанциског и слично, само што се код ових заната, услед постојања већег броја ситних мајстора, мајстора без помоћника (или већег броја ортака код гајтанција), поједине крупније радионице губе у просеку.

Што се тиче ужара код којих на 439 предузимача долази 164 помоћника, код којих морамо узети у обзир да су стари ужари радили без помоћника. Зато су ови ужарски радници у ствари радници окупљени у правим капиталистичким предузећима типа прости кооперације, које су већином биле у рукама ужарских трговаца.

Интересантно је напоменути да је у Врању, где је градска ношња за време Турака била врло луксузна, постојала сармакешка радионица са 30 до 40 мајстора и калфи ⁽⁶³⁾.

Што се тиче даље судбине наведених капиталистичких зачетака код појединих произвођачких заната, треба напоменути да они нису ни могли да се претворе у капиталистичка предузећа, да се развију у мануфактуре, пошто их је конкуренција машинске индустрије тукла на тржишту. Ови занати одржали су се упркос фабричке конкуренције услед тра-

5. Градска привреда старог Лесковца

диционалних навика публике (казанције), јефтиноће њихових производа намењених локалној потрошњи (грнчари), као и услед већег прилагођавања потребама и укусу публике (рад по мери код обућара и кројача), али они нису могли да се развију у права капиталистичка индустријска предузећа у условима већ постојеће фабричке конкуренције. У тим условима основни предуслов за подизање индустрије није постојање одређене занатске производње, већ постојање знатног почетног капитала потребног за набавку скупих машина и за одговарајући обртни капитал.

У нашем крају овај се почетни капитал стварао у главном у трговини и зеленашењу. Зато у индустријалце прерастају само оне занатлије које су се претходно претвориле у трговце, тј. напустиле свој занат.

Повољни услови за гајење конопље који постоје у лесковачком петоречју, производња кудеље и њена прерада, условили су развитак извозне трговине. Индустрију је условило тек постојање ове трговине, како услед капитала формираног у њој, тако исто и услед широког освојеног спољњег тржишта за пласман прерађевина од кудеље као извозног артикла и већ освојеног тржишта за пласирање увозних артикала гајгана и шајка, увозом којих су се бавили ти исти трговци.

Улога занатске радиности није одлучујућа чак ни у оним случајевима када је индустријски развитак пролазио кроз фазу капиталистичке просте кооперације и мануфактуре. Тада су трговци капиталисти само користили већ постојећу занатску производну специјализацију (ужари и ткаље). Нису ужари прерастали у индустријалце већ ужарски трговци. У периоду машинске индустрије трговина је одлучујући услов индустријског развитка. Само изузетно, у случајевима када се ради о артиклима са изванредно повољним могућностима за тржишни пласман, као што је то био случај са сапуном (на пр. ако се ради о сасвим новом производу, без

конкуренције) занатска радионица може да прерасте у индустриску.

Чињеница да је таква изузетна ситуација постојала на нашем тржишту у погледу сапуна објашњава случај фабрике Влајчића. Ова тржишна ситуација настала је услед масовног пропадања мумџија, чији су главни производи били свеће, услед чињенице да је фабрички тоалетни сапун ушао у моду, услед тадашње слабости иностране конкуренције и тд. Томе је допринела и чињеница да се технолошки процес занатске и фабричке производње сапуна битно не разликују, да је употреба машина у овој врсти хемиске производње незнатна, да постоји могућност постепеног прераштања занатске радионице у фабричку и, најзад, да су поједине занатске радионице сапуна у конкурентној борби освојиле прилично велико тржиште. Као доказ за ову последњу тврдњу навешћу да није само пространо сеоско залеђе куповало сапун у Лесковцу, већ да су га у то време куповали и околни градови, на пр. Ниш (4). Овај податак указује на то да је услед повољне економске условљености продаја сапуна прерасла оквире локалног тржишта, претворила се у неку врсту извозне трговине, дакле да се и у овом случају ради о трговачком капиталу, који је изузетно везан за сопствено занатско предузеће.

Задржимо се на случају ужарске радионице „Томић, Тодоровић и компанија“. И ову су радионицу створили ужарски трговци. Поволом тражења повластице за подизање ужарске фабрике од стране ове трговачке компаније, Пегар-Тасић—Мусић пише у „Социјал Демократу“:

„Ако се то обистини и краљ потпише указ, биће за нас, житеље среза лесковачког и пчињског, а и за цео округ врањски, велики губитак и очевидна пропаст, како за сељачке произвођаче, тако и за варошке ужарске раднике који тежину прерађују; јер у Лесковцу и у Врању, као и по свима селима округа врањског, а нарочито среза лесковачког и пчињског, огромна већина становништва занима се тим занатом и производњом и од тога живи и

издржава се. Кад би се ужарска фабрика овде основала и отпочела радити, сиромашни сељаци—произвођачи и варошки ужарски радници коначно би пропали, и постали прави робови богаташа, који их и сада доста експлоатишу, а камо ли кад и фабрика почне радити. Све је ово Компанија радила тајно, да им не би ужарски радници у чему сметали, али смо ми то дознали с поуздане стране од наших пријатеља“.

Дакле, из овог се дописа види да и ову прву већу ужарску радионицу, просту кооперацију, стварају трговци, који су већ постали посредници између произвођача, тј. прерађивача и тржишта.

Трговина ужаријом

Изузетан значај који је имала производња ужарије и извозна ужарска трговина у процесу првобитне акумулације у Лесковцу нагони нас да се детаљније задржимо на овом питању.

Лесковачка ужарска производња развила се, по својој прилици, тек за време Турака. У претходном периоду, за време средњовековне српске државе, кад су Дубровчани држали готово целокупну извозну трговину у својим рукама, ова се врста производње не истиче ни по свом обиму, ни по својој везаности за Јужно Поморавље. Изгледа да је у то време прерада кудеље, попут прераде лана, претстављала елемент натуралне привреде, да производи од кудеље нису били у већој мери обухваћени трговачким прометом. То објашњава чињеницу да Дубровачки архив не пружа податке о овој произвођачко—трговачкој специјализацији Јужног Поморавља.

Нама изгледа да се ужарска производња извозног карактера развила из нормалне занатске производње намењене локалном тржишту тек са развитком робне привреде, када је лесковачки капитал ојачао у месној трговини и почео да се оријентише на извозне артикле. Међу локалним произ-

водима — специјалитетима који су могли да се продаду у другим местима истицали су се паприка и кудеља. Паприка као роба имала је релативно ограничено тржиште. Њена је потрошња количински незнатна а самим тим и трговина. Уз то је потрошња најчешће везана за сопствену, натуралну производњу

Насупрот паприци израђевине од кудеље имају широку примену. Обим потрошње је огроман а производња везана за одређене климатске и теренске услове. Из тих разлога ужарска производња омогућује уносну трговину великог обима. Ужарска производња и трговина ужаријом условљавале су једна другу. Па ипак, до њиховог развоја дошло је тек са развитком робне привреде, тј. са појавом робних потрошача на селу (потрошња оглава, колана, улара, штранги и сл.), са формирањем локалног трговачког капитала повезаног са месним ужарима. Из горњих разлога почетак периода процвата лесковачке ужарске производње тј. време у коме ова производња има извозни карактер и велики значај треба тражити негде у XVIII или на почетку XIX века.

Средином XIX века лесковачка ужарска производња и трговина налазе се у пуном процвату. Тада је ужарија најзначајнији извозни артикал Јужног Поморавља. У то време непрерађена кудеља слабо се извозила.

При томе не треба заборавити да је тада, као и доцније, главна пијаца за кудељу и ужарију Јужног Поморавља био Лесковац ⁽⁶¹⁾. На њој се продавала и добричка кудеља, па су се чак и врањски трговци ту снабдевали ⁽⁶⁷⁾.

М. Савић процењује тадашњу годишњу јужноморавску производњу ужарије на 10 до 150 хиљада коњских товара ⁽⁶⁸⁾. Године 1884 Милићевић саопштава, по казивању добро обавештених људи, да се у Лесковцу и околини производи преко два милиона ока кудеље (преко 25 хиљада квинтала) и да преко хиљаду лица раде на њеној преради. ⁽⁶⁹⁾.

Стари лесковачки трговци извозили су ужарију караванима који су ишли за Србију, Влашку, Добруцу, Бугарску, Тракију, Македонију, Епир, Тесалију, Анадолију, Босну и Херцеговину, Албанију и Црну Гору (⁷⁰). За време Турака лесковачки трговци имали су везе са Нишом, Алексинцем, Београдом, Софијом, Трновом, Рушчуком, Свиштовом, Видином, Ломом, Силистријом, Плевном, Пазарциком, Филипопољем (Пловдивом), Черпаном, Ескизаром, Казанлуком, Сливном, Јамболијом, Карнебатом и Хасњом (⁷¹). Милићевић спомиње да су многи Лесковчани имали своје магаци у Једрену, да продају своје производе а доносе гајтан, конце, ћитабије и другу свилену робу из Тешана, Ђумруцине, Текијаде и Гелибола у Приморју, да извозе неизрађену кудељу у Штипље (Штип), Серез, Скопље, Велес, Прилип (Прилеп), Битољ, Солун, а нешто и у Јањину (⁷²).

Између осталог Милићевић је забележио и податак да су се некада у Лесковцу израђивала ужад од 60 ока тежине, која су се одвозила у приморска места (⁷³).

До 1878 године, док су Турци владали Босном, Лесковац је имао развијене трговачке везе и са овом покрајином. После 1878 год., та је трговина сасвим престала (⁷⁴).

У периоду око 1840 год. Београд је увозио велике количине ужарске роге која је доношена на бивољским колима заједно са производима од к. зине (⁷⁵). Јасно је да се ради о довозу ужарије из Лесковца, пошто је само Лесковац трговао са Северном Србијом. У колима која су ишла по Србији поред ужарије увек су тов. рени паприка и лук (⁷⁶). Извоз лесковачке кудеље за Београд спомиње и Хан ^{76а}).

Извоз ужарије био је тако огроман да локалне кириције и рабације нису могле да подмире потребу. У ту сврху коришћене су и кириције трнског и софиског краја и Лужнице. Трнске су кириције односиле ужарију у Цариград (⁷⁷).

Нарочито велики процват доживела је ова трговина у време Кримског рата 1853-5 године. При-

ча се да су тада ужари гако добро зарађивали да су у ћеранама наместо воде пили вина из те-стија (78).

После ослобођења изменили су се услови за извоз ужарије (79). Неке стране земље смањиле су увоз јужноморавске ужарије а друге су сасвим престале да је увозе. Смањење извоза наших ужарских производа настало је како услед развитка домаће ужарске производње у суседним земљама, условљеног политиком заштитних царина, тако исто и услед италијанске конкуренције, која је фабричком робом уједначена квалитета потискивала са тржишта ужарске производе наших занатлија и наше кућне индустрије.

Услед развитка домаће ужарске производње Румунија је прва престала да увози нашу ужарију. Овај се извоз смањивао и код Бугарске зависно од развитка њене ужарске производње. Извоз ужарије у Бугарску нарочито је опао почев од 1906 године када су Бугари завели високе заштитне царине на ужарске производе.

Што се тиче италијанске фабричке ужарије она је делимично освојила турско тржиште (специјално Приморске крајеве).

Уз то је бачка кудеља потискивала лесковачку са тржишта у Босни и Херцеговини, а на неким тржиштима се појавила домаћа кудеља, на пр. у Турској (малоазиска — „Карастамболска“).

Услед наведених промена на иностраним тржиштима настале су промене у структури и правцима извоза јужноморавске кудеље. Лесковачки ужарски трговци почињу да извозе поред ужарије и непрерађену кудељу, специјално у земље које су развиле своју производњу ужарије, иако нису располагале сопственим сировинама у довољној мери, веће количине Бугарској а мале Румунији. Извоз производа лесковачке кућне индустрије и правих ужара—занатлија релативно се смањује и на рачун фабричких производа лесковачке кудеље. Наместо изгубљених тржишта долазе нова. Од времена подизања железничке пруге, од 1886 год., лесковачка

кудеља извози се у Аустро-Угарску а после 1900 год, после укидања царине на извоз кудеље, и у Немачку. Извозећи непрерађену кудељу Лесковчани почињу да послују са Бечом, Пештом и Хамбургом.

Што се тиче легковачке фабричке ужарске робе она је извожена у балканске земље, Бугарску и Турску а у мањој мери и у Аустро-Угарску.

Промене у структури извоза могу се пратити и путем статистичке анализе извоза кудеље и ужарије. Пошто је читав српски извоз ове робе био углавном извоз јужно-моравске кудеље, то је упоређење извоза непрерађене кудеље са извозом ужарије најбоље мерило измене структуре укупног извоза јужно-моравске кудељне робе.

Време	Просечна годишња количина извоза у 100.000 кгр.			Процентуални удео кудеље у извозу кудељне робе	Просечна годишња вредност извоза у 100.000 дин.			Процентуални удео кудеље у извозу кудељне робе
	Ужарије	Кудеље	Света		Ужарија	Кудеља	Света	
0	1	2	3	4	5	6	7	8
1879-83	8,4	0,8	9,2	8,7	10,5	0,8	11,3	7,1
1884-88	8,2	1,5	9,7	15,5	12,8	1,0	13,8	7,2
1889-93	7,9	2,5	10,4	24,0	8,7	1,3	10,0	13,0
1894-98	8,8	2,6	11,4	25,0	8,9	1,3	10,2	12,7
899-903	8,3	3,3	11,6	28,4	8,5	2,0	10,5	19,0
1904-8	9,8	16,4	26,2	62,6	5,6	11,7	21,3	54,9

(Израчунато на основу података статистике спољне трговине краљевине Србије).

Из прве колоне видимо да је укупан извоз ужарије, укључујући и фабричку производњу у каснијим годинама, остао истога обима, 800 до 900 хиљада годишње. Узмемо ли у обзир појаву лесковачке фабричке ужарије, која се не само извозила

већ и трошила у земљи, видимо, да је у наведеном раздобљу настало знатно смањење кућне и занатске ужарске производње.

Из друге колоне видимо да је извоз кудеље био у сталном порасту. Годишњи просек попео се са 80 хиљада кгр. на 1,640.000 кгр. тј. увећао се за 20,5 пута

Колоне четири и осам показују нам да је удео кудеље у извозу кудељне робе на почетку био незнатан, али да је у последњем петогодишњу представљао по величини преко 6/10 а по вредности преко половине целокупног извоза кудељне робе.

Пораст извоза кудеље утицао је и на пораст целокупног извоза кудељне робе. Упоредимо ли прво и последње петогође колоне три и седам, видимо, да је извоз кудељне робе порастао по величини готово три пута а по вредности само 89%.

Док је у периоду 1879/83 год. просечан годишњи извоз износио 920.000 кгр., у вредности 50.650 наполеона, у периоду 1904 до 1908 године просечан годишњи извоз износи 2,60.000 кгр. у вредности 101.500 наполеона.

Промене у правцима извоза могу се пратити на основу упоређења апсолутних и релативних удела појединих земаља у целокупној вредности извоза кудељне робе.

Година	Аустро-Угарска	Босна и Херцеговина	Бугарска	Немачка	Румунија	Турска
Апсолутни износ вредности извоза кудељне робе у 100.000 динара						
1879-83	0,4	1,1	22,9	—	2,0	30,1
1891-95	8,3	0,6	15,4	—	0,4	24,1
1896-900	5,6	0,0	22,9	0,2	0,6	21,0
1901-5	16,0	—	25,7	0,7	0,3	24,8
1906-10*	28,2	0,1	23,3	5,8	0,7	33,7

*) Услед грешке у статистици за 1906 год. узели смо просек из 1907 — 10 год.

Година	Аустро-Угарска	Босна и Херцеговина	Бугарска	Немачка	Румунија	Турска
Процентуални удео појединих земаља у целокупној вредности извоза кудељне робе						
1879-83	0,6	2,0	40,6	—	3,6	53,3
1891-95	17,0	1,2	30,6	—	0,9	49,3
1896-900	11,1	0,0	45,5	0,3	1,3	41,8
1901-5	23,8	—	39,5	1,0	0,5	36,7
1906-10	31,6	0,2	26,1	6,5	0,8	37,7

Напомена: Земље чија удео није премазно 0,5 од сто ниско узети у обзир.

Док су Румунија и Босна готово изгубиле сваки значај као извозно тржиште, Аустро-Угарска је добила прворазредни значај и на њу је отпадала готово 1/3 вредности извоза кудељне робе. У последњем петогођу као већи купац појављује се и Немачка. Мада је апсолутна вредност извоза за Турску остала приближно иста, релативни удео Турске у вредности целокупног извоза ове робе био је у опадању услед освајања нових тржишта. Што се тиче Бугарске, и код ње је апсолутна вредност извоза остала готово иста, и поред смањена релативног удела насталог у последњем петогодишту услед освајања нових извозних тржишта.

Какав је био однос између продаје кудеље и ужарије код појединих иностраних земаља видимо по кретању величине процентуалног удела кудеље у целокупном извозу кудељне робе намењене да тој земљи у појединим годинама.

Година	Аустро-Угарска	Бугарска	Немачка	Румунија	Турска
1879	X	2,5	—	0,0	10,1
1883	X	0,2	—	16,1	20,5
1890	X	1,6	—	45,5	19,8
1895	70,2	6,3	—	100	6,2
1900	99,8	7,5	100	100	0,3
1905	99,1	7,3	—	100	5,4
1910	97,6	79,0	100	100	10,7

X) Године у којима је извоз био познатан.

Дакле, док се у Немачку извозила искључиво кудељз, извоз у Аустро-Угарску добио је тај карактер тек у XX веку. Промена у структури извоза најочигледнија је код Румуније, која је у почетку, када је извоз био већи, узимала само ужарију а касније, у последњој деценији XIX века, почиње да се задовољава само незнатном количином кудеље, која јој служи за допуну своје производње. Код Бугарске ова је промена настала касније. Док је раније удео кудеље био знатан, мада је постојала тенденција његовог праства, почев од године 1906 пораст овог удела био је тако огроман, да је већ 1910 год. овај удео износио 4/5 целокупног извоза кудељне робе за Бугарску.

Смањење удела кудеље код Турске треба приписати развоју њене производње конопље (карастамболска).

Једновремено са предњим променама, лесковачки извоз ужарије проширио се и на нове делове Србије, чиме су трговачке везе Лесковца знатно повећане. Драгиша Лапчевић говорећи о везама Лесковчана са Ужичким крајем пише: „После ослобођења нам дојурише трговци и трговачки путници (С.Д.: лесковачки) много пре него ли Београд и Београђани. Са пуним колима конопаца, узенгија, улара, гајтана, шајка итд. они су долазили у Пожегу, Ужице, Бајину Башту и продавали своју робу. Од тада се знало за периодичан долазак Лесковчана и за редовно снабдевање њиховом робом. Одмах је у употребу дошла и лесковачка алева паприка и други артикли њихове производње. А већ око 1890 године Лесковчани се стално настанише у Пожези и непрекидно за читав низ времена препецаху ракију анасонлију и слаху је у Турску.“⁽⁸⁹⁾

Опадање извоза занатске ужарије не значи да је лесковачка занатска ужарска производња и ужарска кућна индустрија у то време изгубила свој значај.

У једном каснијем извештају управе лесковачког трговачког удружења каже се, да је „после ослобођења, до Светског рата“ Јужно Поморавље производило „кудељу око 5 милиона кгр. годишње, а ужарију не мање од 2 милиона кгр.“⁽⁸¹⁾

Нишки гласник пишао је 1902 год., да лесковачка пијаца прода годишње само кудеље на 3 милиона кгр, у вредности од 2 милиона дин.⁽⁸²⁾

Из података пописа становништва од 1890 године видимо да су у самом Лесковцу била 603 лица која су израђивала ужарију, а да је 1988 лица живело од тога рада⁽⁸³⁾.

По подацима М. Савића, око 1910 год., у Лесковцу и околним селима било је око 4.000 сезонских ужара. У то време Лесковац је прерађивао око 300.000 кгр. ужарије која се разносила колима по земљи, а поред тога извозио око 150 вагона кудеље, не узимајући при томе у обзир извоз лесковачке кудељаре. По подацима Лесковачког гласника у то време лесковачки ужари израђивали су сваке године робе у вредности око 1 милион златних динара⁽⁸⁴⁾.

О тим путујућим трговцима, који су разносили лесковачке производе по Србији, Савић пише:

„За унутрашњост Србије раде обично мали трговци, који са колима разносе ужарију по Србији и то продавајући поред ужарије гајтан, шајак, сукно, шајкаче, паприку, коже и опанке. Ови посећују све и најмање трговце по унутрашњости“.

„Старовременску ужарију троше: Прокупље, Пирот, Бела Паланка, Књажевац, Зајечар, Неготин, ужички крај, Чачак, Милановац, Крушевац, Алексинац и Крагујевац, али су и они почели да троше салерај“.⁽⁸⁵⁾

Што се тиче тадашњег извоза за Бугарску, из тегтера лесковачког ужарског трговца Јована

Стојановића — „Шупљаге“ из 1911 до 1912 год. видимо, да је продавао ужарију бугарским трговцима у Плевену, Тројану Свиштову, Ловечу, Никополу, Староселцу, Орехову, Г. Ореховици, Софији, Добричу, Вел. Трнову, Чифлуку и Червеном Брегу.

По подацима Савића у то се време само за Једренски вилајет, са којим су трговали готово искључиво Лесковчани, извозило 140-150.000 кгр. јужно-моравске кудеље. Број српских радњи које раде са Једреном попео се од две на четири. Уз то два јеврејина из Једрена купују ужарију у Лесковцу. Преко Једрена јужно-моравска ужарија долази у Димотику, Сулфи, Узун-Ћуприју, Бабајеске, Чорлу, Крклесије и Лулебургас. ⁽⁸⁷⁾

Да би могли да конкуришу лесковачким трговцима, трговци из Трапезунта „су почели да имитирају лесковачку робу тиме што пакују као Лесковчани“. ⁽⁸⁸⁾

Уз то је Лесковац заједно са Врањем извозио и за Солунски, Косовски и Скадарски вилајет. јужно-моравска ужарија трошила се у Лариси, Приколи, Волосу, Солуну, Серезу, Драми, Кавали, Ксанту, Ђумурџини, Родосту, Скадру, Скопљу, Битољу и Јанини. Она иде преко Скадра и у Црну Гору. ⁽⁸⁹⁾

Творница ужарије у Водену приморана је да имитира наше паковање. ⁽⁹⁰⁾

О локацији кућне ужарске индустрије у лесковачкој околини прикупио је Савић следеће податке, који се односе на прву деценију XX века:

Поред Лесковца у коме је пре 1906 год. било 1200-1500 ужарских радника, а касније око 600 ова је привредна делатност постојала и у селима: Црковница, Тогочевац, Губеровце, Власе, Трњане, Радоњица, Бунуша, Бели Поток, Стројковце, Пресечина, Синковце, Буниброд, Шаиновце, В. Трњане, Рударе, Манојловце, Ђеновац, Шишавица, Загужане, Тулово, Грабовница, Винарце, Јајно, Паликућа, Жабљане, Мало и Велико Војловце, Лугаре Ждеглово. Коњина, Бошњаци, Пертате и Свирце.

Нека од ових села имају и своју ужарску специјализацију. У Загужану и Тулову раде двојанке, у Синковцу тројанке, у Жделову, Лугару, Коњини, Бошњацима, Ђеновцу и Пертату раде седмаке и пресукују их у ковопце, у В. Трњану раде дезетаке, у Манојловцу и Мрштану раде уларе, а у свим осталим селима израђују осмаке. ⁽⁹¹⁾

У Лесковцу су постојали и пресукачи, који од сицима праве конопце. Они су имали пре 1906 год. 10-12 ћерана, и тај је посао радило 40-50 лица а после 1906 год. било је 5 ћерана са 30 запослених лица. ⁽⁹²⁾

Мада је обим ужарске, занатске и кућне радности био врло велики и на крају прве деценије XX века, он се не да упоредити са обимом кога је имао у другој половини XIX века. Колико је ова јужно-моравска привредна грана била погођена променама на тржишту најбоље се види из чињенице да су после 1906 год., када је Бугарска увела заштитне царине и почела да развија своју властиту ужарску производњу око 800 ужарских радника напустило Јужно Поморавље и отишло у Бугарску. ⁽⁹³⁾

Значај локалног тржишта

Истичући значај извозне ужарске трговине у процесу првобитне акумулације капитала у Лесковцу, ми не треба да занемаримо ни питање улоге локалног тржишта и извоза других локалних производа. Захваљујући свом повољном економско-географском положају Лесковац је једина велика пијаца простране и богате околине (види: ст. 8-9). Зато је Лесковац одувек имао развијену локалну трговину. Он је био средиште размене сточарских производа Запања, црногравског платоа, Пољанице и Јабланице и ратарских производа лесковачког поља и Пусте Реке. То је било тржиште васотначког вина и печењевачког кромпира, локошничке паприке и пусторечког жита, сељачких дрвених израђевина са планине Кукавице и ораха из Грделице.

Пољопривредна и друга богатства лесковачке околине условила су обимну извозну трговину. Године 1902 Лесковац се спомиње као велики трговачки центар који извози: ужарију, грубе вунене тканине, вуну, гајтан, дуван, кудељу, паприку, вино, воће, сир, топљено мазло, пшеницу, стоку, ситну стоку, коже, свиње, брашно и камене за оштрење. ⁽⁹⁴⁾

Напомињемо да је Лесковац извозио побројане пољопривредне и занатске производе још за време Турака. Тако на пр. жито из Лесковца одлазило је у Солун, преко Велеса где је товарено у речне бродове. ⁽⁹⁵⁾

Године 1889 Каниц је забележио да се преко царинарнице Големе Букве (код Власинског Блата) извезе годишње 10.000 комада камена за оштрење из Копашнице и 4.000 кгр. ужарије, а да се тим путем увозе и велике количине гајтана. ⁽⁹⁶⁾ Исто тако он каже да „само Печењевце тера годишње на оближњу станицу 200 дејелих свиња од 100 до 130 кгр., по 65-80 дин. по квинталу, и 500 мршавих свиња по 60 дин. пар. ⁽⁹⁷⁾

Да би се оценило пољопривредно богатство лесковачке околине, треба се осврнути на лесковачку пијацу. Нигде у Србији за време пазарног дана не срећете толико сељака, не видите толико гомила поврћа као што је то случај у Лесковцу. Моћ лесковачког тржишта најбоље илуструје допис објављен 1897 год. у Дневном листу. ⁽⁹⁸⁾

„Неће згорега бити ако овом приликом изнесем ма и врло бледу слику лесковачке пијаце, која се суботом држи и која је чувена и јединствена у Србији. На пијаци се стекне грдан свет, да се не може проћи. За ово се сваки странац чуди и вели да није нигде овако. Улице и пијаце све су закрчене: људима, женама, стоком и другим разним стварима. У Лесковцу није само једна пијаца, но има их више. Две су, где стоје људи и жене те продају разне ствари, као платно, кошуље, старе

аљине и др. Три су дрварске, три баштованске, једна за брашно, једна за тежину (С.Д.: кудеља), једна за ужарију, једна сточна, две су за жито“.

Задржимо се још једном на лесковачком вашару који исто указује на пољопривредно богатство околине и велики локални промет. Године 1899 јесењи лесковачки вашар био је по дужини свога трајања други вашар у Јужној Србији. Док је пиротски вашар трајао 6 дана и имао најдуже трајање у Србији, лесковачки вашар је трајао само један дан мање. ⁽⁸⁹⁾

Несумњиво је да почетке трговачког капитала треба тражити у јачини локалног тржишта, тј. у посредничкој улози лесковачке чаршије у размени пољопривредних производа његове околине, у прикупљању пољопривредних сировина њиховој занатској преради и продаји готових производа тако великој околини, у извозу паприке и ужарије, у снабдевању сеоског становништва увезеном робом, у снабдевању Турака и гадских чорбација луксузном робом страног порекла, у снабдевању многобројних занатлија потребним сировинама.

Може се ићи и даље у овим закључцима. Услед чињенице да је ужарска трговина везана са продирањем робне привреде на село, ми сматрамо да је лесковачки трговачки капитал првобитно формиран на том локалном тржишту, а да је тек касније настао његов изванредан пораст са појавом извозне ужарске трговине. Па ипак, и тада локално тржиште претставља важан извор акумулације трговачког капитала. Велики трговачки капитали били су створени и од стране трговаца који се нису бавили извозом ужарије.

Извозна ужарска трговина условила је индустријски развитак Лесковца не само тиме што је омогућила нагли пораст трговачког капитала, већ и тиме што су се лесковачки ужарски трговци, одлазећи у Бугарску, заинтересовали за гајтан и шајак који се тамо производио и почели да их увозе. Ле-

сковчани су нарочито увозили гајтан из Карлова, Габрова, Тројана, Калофера и Казанлука.

Колико је велики био тај увоз гајтана можемо да судимо по подацима о величини бугарског извоза. Само из Габрова извожено је годишње (у свим правцима) 60-тих година XIX века око 1,250.000 топа, тј. 70.000 ока. Седамдесетих година тај извоз достиже 1,500.000 топа а 80-тих прелази предњи износ (¹⁰⁰)

Као што је извоз ужарије условио појаву фабрике за прераду кудеље, тако је и увозна трговина гајтаном и шајком условила појаву индустрије за прераду вуне. Обе врсте индустрије биле су условљене потребама извозно-увозне трговине.

Истичемо да су од свих ужарских трговаца у Јужном Поморављу само Лесковчани увозили шајак, сукно и гајтан из Бугарске. (¹¹) То је уследило из више разлога. С једне стране, то је било условљено чињеницом да је Бугарска била саобраћајно боље повезана са Лесковцем но што је то био случај са Врањем. С друге стране зато што је Лесковац био право географско и етнографско раскршће. Налазећи се на северном изласку из Грделичке клисуре, он је имао одличне везе са читавим северним делом Моравске долине, са Србијом. Претстављајући раскршће миграционих струја и контактну зону шоплука и арнаутлука, зону њиховог избијања на моравско-вардарску артерију, он је постао трговачки посредник између миграционих центара, Косова и Албаније на једној страни, Софије и Трна на другој, Македоније на трећој, а исто тако и посредник између њих и Србије (⁵⁰²)

Поседујући ужарију као извозни артикал као и велику локалну пијацу, Лесковац је био у најповољнијем положају у погледу увоза друге робе. Промет робе у два правца пружао је велике економске предности, пошто је смањивао цену транспорта. Како је изгледала та двострана циркулација робе може се видети из података Р. Николића. Преко Власине Лесковчани су извозили „јужетија“.

6. Градска привреда старог Лесковца

острила из Копашнице, стоку и вуну и др., а доносили из долине Струме и север-западне Бугарске, со, рибу, луч и ка ран, сахтијан (врста прерађене коже) и др. „У Црну Траву долазило је по 30-40 коња натоварених тим кожама, те их нису имали где ни да склањају приликом одмора“. (102)

Ова врста двостране трговине понекада прима и сасвим неочекиване облике. Тако на пр., лесковачки трговци и кириџије који су одлазили на прилепски вашар доносили су отуда, поред осталог, и велике количине српских књига. (104)

Други крајеви наше земље били су у тежем положају, пошто су радили било претежно са увозном било претежно са извозном робом. Тако на пример каравани из Габрова који су одлазили на чувени пиротски вашар, проводећи на путу и вашару 20-25 дана (од чега 10 дана на вашару), враћали су се готово увек празни. (105)

Из свих напред наведених разлога Лесковац не само да је стекао још за време Турске фактички монопол извоза ужарије за Бугарску, он је истовремено постао природан посредник за пласирање бугарског шајка и гајтана дуж моравско-вардарске артерије (Србија и Македонија), на Косову, у Санџаку, у Албанији и у Босни и Херцеговини.

Ниш, који је боља саобраћајна раскрсница, није могао да одигра ту посредничку улогу. Његово локално тржиште је ограничено услед чињенице да је његово залеђе уско, пошто се у свим правцима на отстојању од 40-50 км. налазе веће вароши које извлаче привредна богатства његове околине (Алексинац, Прокупље, Лесковац, Бела Паланка и Пирот). То је условило слаб развитак локалног трговачког капитала. Уз то Ниш не располаже извозним артиклима већег значаја, пошто је производња ужарије и кудеље у његовој околини млађег датума (конопље је почело да се сеје од Курвин града до Ниша тек око 1904-5 год.) (106) и

незнатног обима, јер су терени непогодни за ову врсту културе.

Извозна трговина утицала је и на други начин на развитак лесковачке индустрије. Лесковачки извозници ужарије упознали су стране земље и проширили видик. Они су стекли нове појмове о методама богаћења. Додат са страним светом одиграо је важну улогу у развоју лесковачке индустрије. Страни пример је био главни иницијативни моменат за стварање лесковачке индустрије. Када је уведена извозна царина у Бугарској а заштитна у Србији, када су ове царине заједно са законом о повластицама индустријским предузећима од 1873 год. осигурале убирање високих профита у текстилној индустрији, чињеница да су лесковачки ужарски трговци не само трговали са гајтаном и шајком, већ да су имали и претставу о великим предностима фабричке производње, долази до пуног изражаја. Са правом се може рећи да је лесковачку индустрију условила како непосредно тако и посредно извозна ужарска трговина.

Улога трговине у првобитној акумулацији

Да бисмо још јасније видели процес првобитне акумулације капитала и његове носиоце, ми смо на основу података Бешлићевог Шематизма за лесковачки срез (1891 год.) групирали власнике воденица, ракициница и млинова по њиховим основним занимањима. Том приликом изузели смо сељаке. На тај начин добили смо следећу табелу:

Занимање	Млинови	Воденице	Ракицини.	Свега
3 трговца (од чега 1 на селу са две воденице)	2	2	2	4
2 бакалина	—	2	—	2
1 кафеџија	—	—	1	1
3 механиџе	—	1	2	3
3 казанџије	—	—	3	3
1 абаџаја	—	—	1	1

Узмемо ли у обзир бројност занатлија, видимо да се они, сем казанџија, готово не појављују као власници оваквих предузећа. Ова предузећа у главном припадају трговцима различите врсте, а специјално су честа код оне врсте трговаца, чији је посао повезан са одређеном врстом производње, млинови код брашнарских трговаца, ракиџинице код механџија и крфеџија. Дакле, трговци свих врста, заједно са механџијама, претстављају главне носиоце првобитне акумулације.

Да бисмо видели улогу трговине у првобитној акумулацији, треба се осврнути на наше прве индустријалце.

Године 1891 год. постојала су у Лесковцу два парна млина. Оба су била у рукама трговаца. (Јанко-Цинцар-Јанковић и Петар Живковић).

Мада неки од пионира старе лесковачке индустрије почињу каријеру као занатлиски радници, њихова су богатства у главном формирана у трговини.

Ако реконструишемо, на основу различитих података, чиме су трговали оснивачи старе лесковачке индустрије, добијамо следећу слику:

И М Е	Индустрија	Церач. нар. ох. Ари.	Куделъ. и ужгар.	Паприка	Вино	Буна	Кинци	Жито	Коже	Стока	Брусевн	Дрвена грађа	Сукно	Кафана	Гајтан	Шајак и штоф	Конци	Боје	Гвожђарија	Кочонија	Мануфактура
Мита Тсокаровић, „Лукини“	текстилна																				
Тонка Поповић, „Тонкини“	текстилна																				
Мика Станковић, Куца“ (зет Тонке)	текстилна																				
Глигорије Јовановић, „Јањини“	ел. цен., текст.																				
Мика Станковић, „Инајет“	текстилна																				
Горча Петровић	текстилна																				
Коста Илић, „Мумдија“	текстилна																				
Милан Стојановић „Зворче“	трикотажа 1922																				
Трајко Ђорђевић, „Кукар“	сапун, мет. прел																				
Гавра Чуљковић	маши 920, гула 1926																				
Сотир К. Илић	текстилна																				
Лазар Дунђеровић	текстилна																				
Драгутин Гиџић	зејтина 1928																				
Јован Костић, „Гугуче“	прел																				
Василије Миленковић	електр. центр.																				
Таса Стефановић	пиво, прелъ. после																				
Јован Врањкић	рата преко бање																				
Антанас Митровић	текстилна																				
Војводић	зејтина 1928																				
Калајџини	фабр. кошуља																				
Јовићи	фабр. керамике																				
	фабр. метала																				

Из овога прегледа видимо да је лесковачка индустрија настала у главном из капитала претходно формираних у крупној извозно-увозној трговини, у главном из извоза кудеље и ужарије и из трговине гајтаном. Једини изузетак претставља фабрика сапуна Јована Влајчића и синова, која је настала порастом мале занатске радионице, отпочеле са радом још 1872 године. (107)

Неки од ових трговаца створили су огромна богатства још пре него што су постали индустријалци. То је био случај са Костом Илићем, „Мумџијом“, тада најугледнијим трговцем (108) и најимућнијим човеком у Власотинцу (109) за кога се тврди да је био „најбогатији човек у овом крају. (110) За њега Каниц каже 1889 год. да се његово богатство цени у Власотинцу на 600.000 дин. и да је он „стекао своје богатство путем овде постојећих новчаних зајмова са интересом од 6% на месец“. (Наше подвлачење). (111)

Његови наследници поседовали су у моменту конфискације, после Народно-ослободилачке борбе, поред осталог. у њиховом завичају, власотиначком срезу, 33 њиве, 8 ливада, 10 парцела шума, 16 напашњака, 23 винограда и 6 воћњака, тј. у свему 160 ха, поред 7 кућа, 15 дућана, 13 помоћних зграда и 2 воденице што очевидно претставља ст. ро доиндустриско богатство. (112) Када се 1890 године посавио питање гаранције за добијање повластице за фабрику у Козару, Коста Илић са својим зетом нуди кауцију од 20.000 дин. (113) Ово указује да Илић није био у оскудици са готовим новцем у моменту отварања прве фабрике.

Исти је случај са Горч. м Петровићем, који у време стварања свог првог предузећа, фабрике гајтана у Козару, важи као најимућнији у Лесковцу. (114)

Јосиф Чуљкввић, син Гавре Чуљковића ужарског трговца, једног од највећих лесковачких богаташа, ствара велику фабрику гуме купујући сва постројења за готово.

Док су се други индустријалци-почетници често задуживали, грцали у дуговима и пропадали,

овакви трговци нису зависили од тренутне ситуације на тржишту индустријске робе, било услед величине већ формираних капитала, било услед даљих учествовања у јако рентабилној извозној трговини кудељом и другим сличним занимањима.

Бројност најамних радника

Да би се добила слика бројности појединих група занатских најамних радника у нашем грану при крају прошлога века (1890), навешћемо занате са највећим бројем помоћника. ⁽¹¹⁵⁾

Врста рада	Број помоћника, калфи, шегрта и слугу
1) Терзиске	131
2) Пекарске	68
3) Ковачке	50
4) Обућарске	49
5) Казанџиске	25
6) Касапске	19
7) Кројачке	16
8) Качарске	14
9) Столарске	12
10) Бербер.-фризер.	10

Да би смо употпунили ову слику, не смео заборавити да је код трговаца радило 177 најамних радника, а код гостионичара и кафеџија 86, као и постојање 42 кућне слуге.

Узмемо ли у обзир праве занатске групе занимања (3-12 и 14-15) видимо да је у Лесковцу долазило 1890 године, на 715 самосталних занатлија 513 помоћника, то јест на једног самосталног занатлију просечно је долазило 0,7 најамног радника. Године 1895 било их је још мање. Тада је у Лесковачком срезу на 1257 самосталних занатлија долазило 231 калфи и шегрта и 91 слуга, укупно 322 најамна радника, то јест на једног самосталног занатлију долазило је просечно 0.25 најамних радни-

ка. Ово показује да су занатлије биле прости робни произвођачи, и да је експлоатација најамне радне снаге била тек у зачетку.

У току даљег капиталистичког развика ови су се односи у занатском сектору Летковца потпуно изменили. Године 1933 на 394 занатлије долазило је 326 калфи, 21 квалификовани радник и 221 шегрт. ⁽¹¹⁶⁾ Тада је просечно долазило на једнога занатлију 1,44 најамних радника, дакле два пута више него у претходно испитиваном периоду. Ако посматрамо само калфе, видимо, да је онда постојало 140 занатлија са једним калфом (35,5%); 50 занатлија са 2 калфе (12,7%); и 37 занатлија који су држали 3 и више калфи (9,4%). Ови последњи запошљавали су 107 калфи и 21 изученог радника, за које претпостављамо да су у главном били у овој групи. Сматрамо да су ове последње радње имале и највећи број шегрта. У исто време 94 мајстора нису имали ни калфу ни шегрта, док су 73 имали само шегрте (обе врсте заједно претстављају 42,4% свих занатлија).

Ови подаци указују на каснију класну диференцијацију међу лесковачким занатлијама, на развика капиталистичког сектора у занатству.

Напомињемо да је у то време (1933 год.) капиталистички сектор у занатству постојао само у неким градовима Вардарске бановине, на пр. Прилеп, Призрен, Битољ и сл., док га у другим готово није ни било. У Власотинцу није било ни једне радње са два помоћника, а постојала је једна једина са три. Те године било је вароши у Македонији, на пр. Кавдар, Неготин на Вардору, Радовиште и Струга, у којима је постојало бројно занатство (652 занатлије), а где нису постојале занатлије са више од једног помоћника. У целој Вардарској бановини долазило је просечно на једног занатлију 0,77 најамних радника (квалификованих радника, калфи и шегрта), што значи да су још тада на нашем југу занатлије биле у главном прости робни произвођачи, а да се ситно капиталистички сектор занатства развио само у неким градовима.

Мануфактура

У време настајања индустрије у лесковачком крају сусрећемо и извесне мануфактурне појаве. Тако на пример, када је отворена прва фабрика гајтана, 1884 године, у селу Стројковцу, која је 1889 пренета у Вучје, пређу за израду гајтана припремале су жене из околине. Није било лако ручним пређењем снабдети 75 чаркова покретаних водом. По извесним, много доцније прикупљеним подацима, „по 800 жена из околине прело је вуну за овај гајтан“. Да би побољшала квалитет и успешно конкурисала бугарском гајтану, фирма је убрзо напустила ову врсту производње и прешла на набавку пређе из иностранства. ⁽¹¹⁷⁾ Године 1896, када је иста група трговаца, проширена са новим члановима, отворила прву фабрику штофа у Лесковцу, („Прва краљ српска повлашћена фабрика вуненог гајтана, позаментирских и плетених израда Поповић, Илић и Ко.“), она је набавила и први модерни селфактор (машину за пређење), ⁽¹¹⁸⁾ и тиме се ослободила увоза пређе за две фузиониране фабрике гајтана.

У радионице мануфактурног типа треба убржати и три циглане које су постојале 1896 год. ⁽¹¹⁹⁾

У то доба било је и других крупних капиталистичких радионица у којима није било машина. То је била на пример фабрика плитна и ужарије Томић, Годоровић и друг. ⁽¹²⁰⁾ Ова се фирма спомиње и доцније, 1902-3 и 19.0-11 године као фабрика — радионица ужарске робе. С обзиром на примитивност технике, на употребу дрвених разбоја и дрвених салерских точкова, на којима сваки радник израђује цео производ, ова би се радионица имала уврстити у просту кооперацију капиталистичког типа. Па ипак и она се механизира. добија парни погон. Године 1900 спомиње се фабрика за производњу тканине и ужарије са парним погоном, са 44 радника и са годишњом продукцијом у вредности од 10.000 дин. ⁽¹²¹⁾ Тек 1903 године ствара се „Прво лесковачко акционарско друштво

за прераду лана и кудеље“, у које улазе не само чланови предње фирме, већ и друга лица, на пр. Сотир К. Илић, Ђока Станојевић, професор универзитета и др. Ово друштво подиже модерну кудељару. ⁽¹²²⁾ Ова кудељара служила је у почетку једино за одвајање кудеље од трске. Сама пак кудеља прерађивана је делимично у напред споменутој ужарској радионици. Тек када су браћа Илићи откупили пред Балкански рат већину акција овог предузећа ⁽¹²³⁾, они стварају радионицу и приступијау машинској изради канапа и ужарије. ⁽¹²⁴⁾

Машинска индустрија

Ни у ранијем периоду развитка лесковачке индустрије ове појаве мануфактуре нису претстављале доминантан облик крупне производње. У то доба, 1896 год. у Лесковцу, граду који је био на пружи нормалног косока, и у његовој околини постојала су два парна млина (Јанко Цинцар-Јанковић и Петар Тутуновић), једна штампарија (Ж. Обреновић), фабрика вунених тканина, „Поповић Илић и Комп.“ у Лесковцу и две творнице гајтана у Козару и Вучју, које су припадале овој фирми. Поред ових творница постојали су и Фабрика гајтана Михајла М. Јанковића у Грделици и Фабрика пољопривредних машина Глише Јосиповића у Лесковцу. ⁽¹²⁵⁾

У ову групу индустрије спада и државна ткачка школа, која у пркос свог педагошког карактера претставља производну јединицу. Није никакво чудо да се ова школа третира у свим шематизмима као фабрика. У једном писму, које управа ове школе упућује министарству народне привреде, под датумом 14-IX-1892, а у коме потврђује да може да тка тражане кесе, стоји „исто тако нужно је сачекати „Мандл“ машину за пресовање, која је пре шест месеци поручена и која још није готова“. ⁽¹²⁶⁾ Дакле, и ово предузеће, у колико га посматрамо као производну јединицу, претстављало је савремену фабрику

Све ово значи да је машинска индустрија била не само одлучујући, већ и најраспрострањенији облик крупне капиталистичке производње. Обим индустријске производње премашао је по опсегу и по вредности све остале облике прерађивачке делатности, тј. индустријске производње у најширем смислу узете (Индустрија и занати).

Да би се добила потпунија слика ових индустријских предузећа, покушаћемо да их прикажемо у бројевима. Године 1889 фабрика гајтана у Стројковцу заједно са филијалом у Вучју имала је 24 радника и 110 вретена. Вредност њене производње износила је 120.000 дин. Бугарин Стеван Добра Бујецов, који је радио као фарбар у тој фабрици трошио је годишње 200 кгр индуса. Под руководством два Бугарина из Карлова највише се производио плави гајтан а у мањој мери црвени. ⁽¹²⁷⁾

Године 1893 фабрика гајтана у Вучју, која је била на воденом погону јачине 4 КС, запошљавала је 40 радника, а вредност њене годишње продукције износила је 200.000 дин. У исто време друга фабрика гајтана, фабрика у Козару исто на воденом погону, запошљавала је 30 радника, а вредност њене годишње продукције износила је 150.000 дин. Прва велчка текстилна фабрика у Лесковцу, фабрика „Поповић, Илић и ко“ имала је 1897 год. парни погон у јачини од 60 КС и 130 радника. Те године она је произвела 30.000 килограма гајтана и 40.000 кг. тканине у укупној вредности од 420.000 дин. ⁽¹²⁸⁾

Да су тадашње фабрике биле прва машинска индустрија, види се из детаљног описа „нове фабрике шајка Поповић и комп.“, која датира из 1897 год. Те године дошла је у Лесковац ђачка екскурзица из Врања. Разуме се лесковачки индустријалци одмах су то искористили да би запослили раднике и недељом. „Мада је био празник, ипак су господари фабрике наредили те су дошли радници и раднице и фабрика је радила у пуном жеку, само да би ученици могли видети не само машине у миру већ и у раду. У сваком одељењу ове фабрике

задржали су се ученици дуже и ту им је објашњавано о појединим машинама и њихову раду. У првом одељењу разгледали су велики парни казан и још једну машину за испирање вуне. У трећем одељењу разгледане су две машине за пречешљавање вуне, једна машина где се из пречешљане вуне добијају ваљкасти кудељци и једна машина са многобројним вретенима помоћу којих се из кудељака испреда жица и одмах намотава на вретена. На јорњем спрату разгледани су чекрци, помоћу којих се жица са вретена намотава на цевке и чункове, затим три аутоматска и два ручна разбоја, на којима се врши ткање разних врста шајка, па једна машина за почињавање израђеног шајка од дугих длака и уклањање већих неравнина и једна машина помоћу које се тако дотераном шајку отвара влас помоћу бодљикавих главица од *Dipsacus lacinatus* — Из ове фабрике отишли смо у државну ткачку школу. И ако је био празник, ипак је г. управитељ ове школе наредио те су све раднице, ученице биле на раду. Показани су ученицима припремни радови а затим радови на појединим разбојима, где се израђују разне тканине, као и платно, мараме, убриси, завесе, чаршави итд.“

На почетку XX века лесковачка индустрија развија се још јаче. Тада већ постоје, поред прве творнице тканина, основане 1896 год. (која носи од 1907 год. фирму „Илић, Теокаровић и Петровић“), која поседује творнице гајтана у Вучју и Козару; и поред друге творнице тканина у Грделици, основане 1904 год. (чија је првобитна фирма „Јовановић, Поповић и Ко“ била доцније замењена са „Јовановић и Поповић“), која је имала и одељење за гајтан: фабрика гајтана у Козару „Јосиф Јовановић и Ко“, основана 1904 год.; две фабрике црепа, „Рафајловић, Соколовић и Бејаз“, основана 1907 год. и „Кукар и Коцић“, основана 1911 год.; фабрика сапуна Јована Влајчића и синова, модернизована око 1906 год.; електрична централа, подигнута 1903 год. (пуштена у рад 1/III 1904 год.); споменута ку-

дељара Првог акционарског друштва за прераду кудеље и лана, основана 1903 год., (доцније, Фабрика канапа и ужарије АД); фабрика столица од савијеног дрвета, „Цекић, Лазаревић и Миљковић“ (доцније Илић, Теокаревић и Петровић“); фабрика гајтана и позаментерије „Лазара Дуђеровића и Ко“; основана 1906 год., која је добила ткачницу памука 1910 год. (130); четири парна млина у Лесковцу; (млин Живка Стојиљковића са парним купатилом и млинови браће Османбеговић, Косте Поп-Накића и Милана Цветковића); парни млин у Грделици (Мијајла Поповића); два парна млина у Лебану (Милоша Станковића и Нацка Зекића); (131), парни млин Петка Јовановића у Брестовцу (1,2) и млин Гаврила Поповића у Власотинцу (1,3). Године 1904 или 5 отвара се у Лесковцу први електрични млин у Србији (134); фабрика платна (касније „Коста Илић и синови А. Д.“); Прва лесковачка керамичка индустрија „Морава“ Тодора Ј. Калаџића и синова (каљаве пећи); Прва српска фабрика за ливење и прераду метала „Кукар и Јовић“ (135); и стругара у Копашници, која је створена 1908 год. са воденим погоном, и имала 4 радника и која је те године произвела за 5.000 дин. резане грађе (133).

Године 1902/3 (137) спомињу се још неке фабрике: фабрика бонбона и ликера Лазара Тодоровића; две фабрике вага и кантара, Коле Стефановића и Косте Димитријевића; као и фабрика содне воде Васе Чакширановића. О овим предузећима немамо прецизне податке. За фабрику сода—воде очевидно је да се ради о занатској радионици. Ми сматрамо да су и остале фабрике у питању произвођачке занатске радионице, можда радионице мањафактурнога типа. То потврђује и чињеница да се у новом издању Шематизма из 1910/11 год. појављује само једна од њих, и то као обична занатска радионица. У исту групу спада, по својој прилици, и фабрика чешљева Димитрија Настића (138).

Подаци о фабрикама

Да би се добила потпунија слика о развиту лесковачке индустрије, извешћемо интересантне податке за неке од ових фабрика, податке који до сада нису били коришћени за осветљавање овога питања ⁽¹⁸⁹⁾.

Фирма „Поповић, Илић и Ко“, која је до 1899 год. имала три творнице, од којих је лесковачка претстављала велико модерно текстилно предузеће за прераду вуне, а творнице гајтана у Вучју и Козару била мала примитивна предузећа на воденом погону, затворила је те године једну од споменутих творница гајтана (Вучје?). Развитак овога предузећа показују следеће бројке:

Год.	Погон у КС	Број радника	Укупна вредност производа у 1000 дина.	Од тога		Прозв. роба у 1000	
				гајтан	тканина	кг. гајтан	м. тканина
1897	60	130	420	?	?	30	?
1898	60	145	417,6	?	?	33	54,3
1899	60	235	443,4	?	?	30,5	45
1900	60	155	707,4	235,5	471,9	29,5	82,6
1901	60	155	710,5	?	?	22,2	83,7
1902	60	160	558	173	385	22	74,8
1903	60	160	660,7	193,5	462,2	25,2	104,8
1904	110	200	676,8	?	676,8	25,6	129,7

Фабрика гајтана у Грделици, која је била на воденом погону, пружа следећу слику:

Година	Погон у КС	Број радника	Прозв. робе у 1000 кг.	Вредн. произ. у 1000 дина.
1898	—	36	8	52
1899	—	40	9,5	66,5
1900	—	44	5-6	100
1901	—	—	—	—
1902	—	—	—	—
1903	35	41	9,5	66,5

Оо 1905 год. статистика се мења. Тада се појављује група: фабрике гајтана и тканине. Настале промене се не поклапају у потпуности са подацима које су историографи. лесковачке индустрије до сада објавили Зато их дајемо у потпуности, покушавајући да објаснимо њрхов значај.

Година	Број предузећа	П о г о н вода пара		Погон у КС	Број радника
(1904	2	1	1)		
1905	3	1	2	110	188
1906	3	1	3	250	340
1907	3	1	4	320	389
1908	4	2	4	510	585

По нашем мишљељу промене у 1905 год. настале су услед стварања нове творнице у Козару на воденом погону, творнице „Јосифа Јовановића и Ко.“ и прикључења овој групи творнице гајтана у Грделици. Последња фабрика гајтана на води фирме „Поповић, Илић и Ко.“ обуставила је рад још 1904 год., што се види из података о производњи гајтана те фирме. На њено место дошла је у статистику творница „Јосиф Јовановић и Ко.“ још 1904 г., које је године ова и створена. У години 1903 и 1904 старе творнице гајтана фирме „Поповић, Илић и Ко.“, творнице на воденом погону у Вучју и Козару обнављају рад. Тек 1908 год. појављује се ново предузеће са творницом на парном погону, око 190 КС и са великим бројем радника. То би могла да буде нова фабрика у Грделици, која наступа под новом фирмом. Да би ово објашњење остало на снази, морале би се прихватити две поставке. Прво, да је нова фабрика у Грделици подигнута 1908, а не 1904 г., као што је до сада писано, и да се та нова фабрика налази у Грделици, а не у Лесковцу, као што стоји у Статистичком годишњаку. Друго би објашњење било да је предузеће у Грделици још увек радило на води, а да је ново предузеће у питању, творница гајтана и позаментерије Лазара

Дунђеровића и Ко. која је у Лесковцу а за коју се до сада тврдило да је створена 1906 год.

Дакле, ова група, фабрике гајтана и тканине имала је следећи опсег производње:

Година	Укупна преност производа у 1000 дин.	Од тога гајтана у 1000 дин.	Од тога тканина у 1000 дин.	Произведено гајтана у 1000 кг.	Произведено тканина у 1000 м.
1905	1011,9	331	?	44	136
1906	1018,8	?	?	40	179,4
1907	1391,1	?	722,8	53	184,5
1908	2025,3	483,5	1874,6	48,4	?

Подаци о фабрици за прераду кудеље и лана са парним погоном почињу касније од наводне године њенога оснивања (1903). Да ли се ради о ранијем необљављивању података, или је ова фабрика почела са радом тек 1906 год., за сада нам је немогуће утврдити.

Година	Прерађена кудеља у 1000 кг.	Вредност прерађене робе у 1000 дин.
1906	48,1	56,5
1907	270	238,8
1908	136,6	136,7

(У статистичком годишњаку Србије за 1908 годину испрзљена је једна штампарска грешка).

Интересантни су подаци о извозу прерађених ове фабрике. ⁽¹⁴⁹⁾

Година	Производња у 1000 кг	Извоз у 1000 кг.	Кула се извозило
1906	48,1	48,1	стране држ.
1907	270	132,5	Аустроугар.
1908	163,6	160	Аустроугар.

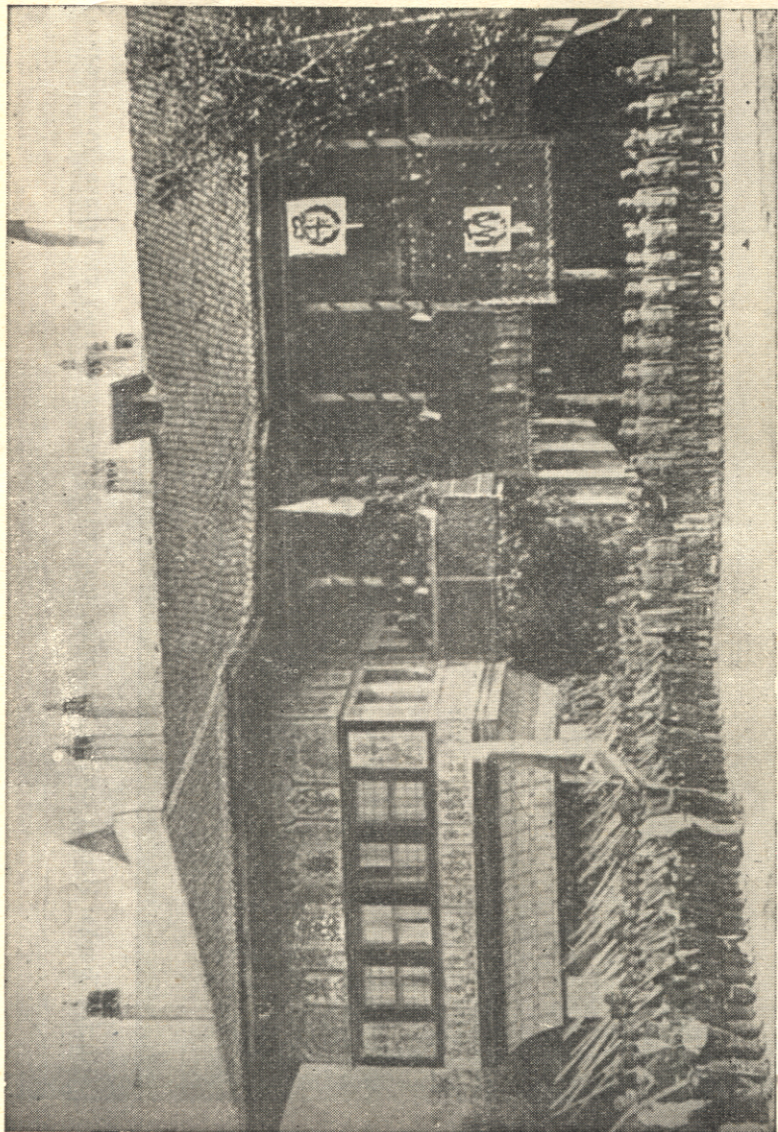
Дакле, највећи део произведене робе ове фабрике, а у појединим годинама и целокупна произ-

Крстић Ђорђе: Изглед старог Лесковца непосредно по ослобођењу од Турака (уљана слика)

7. Градска привреда старог Лесковца

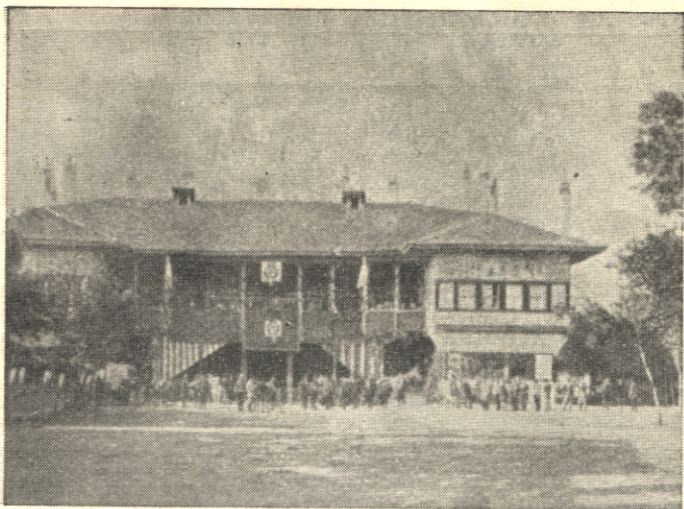

Шашит-пашин сарај у Лесковцу. Пред зградом видимо јединице регуларне српске војске
и одред устаника из Поречја.

(Фото снимак Главног генералштаба Српске војске из 1877/8 год.)

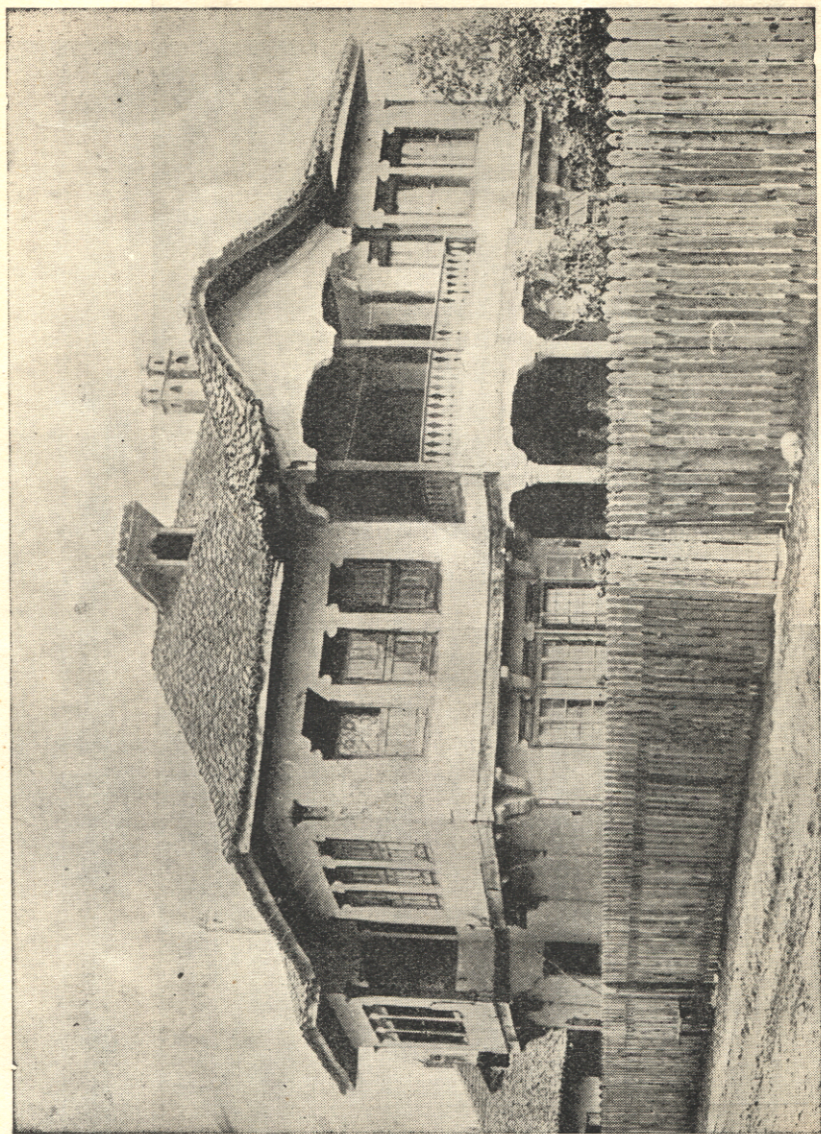

Шашит-пашин сарај у Лесковцу. Изглед целе зграде
(Фото снимак Главног генералштаба
српске војске из 1877/8 год.)

Дилавер-бегова кула у Вучју
(Фото снимак Главног генералштаба
српске војске из 1877/8 год.)

Лесковачка кућа из времена Турске владавине. Ова зграда позната у Лесковцу под именом „Гирчићева кућа“ уништена је 1944 год. за време бомбардовања града.
(Фото, снимак Христифора Црниловића)

водња, био је намењен извозу. Ова чињеница не само да потврђује тезу да је лесковачка индустрија створена од стране трговаца, већ и тврдњу да је она служила у прво време свог постојања непосредно извозној трговини (гајтан за широко тржиште у Србији, Босни и Арнаутлуку). Интересантно је, да је прва концесија за подизање фабрике у Лесковцу добијена од стране адвоката и то за фабрику кудељних израђевина, већ две године после ослобођења, 4 година пре стварања прве фабрике гајтана у Вучју.

„Око 1880 год. Урош Кнежевић је тражио и добио концесију, са искључивим правом за 10 година, да подигне у Лесковцу или околини фабрику за прераду конопље и лана механичким путем. Али изгледа да овај покушај није дао срећне резултате.“⁽¹⁴¹⁾

Извоз робе појављује се и код вуненог текстила, специјално код гајтана.

Год.	Вредност извоза	Роба	Земља намене
1901	1.000	?	Турска
1902-4	—	—	—
1905	2.000	гајтан	Босна
1906	3.288	?	Босна и Херцегов.
„	8.133	гајтан	Азија
1907	20.394	гајтан	Босна и Херцегов.
„	13.377	гајт. и ткан.	Турска

Па ипак, велико унутарње тржиште, специјално код гајтана, као и огромне државне лиферације шајка, абсорбирали су гро производње вунених артикала, те је извоз ових био незнатан.

Изгледа да је чак и лесковачка индустрија црепа била добрим делом оријентирана на извоз. М. Савић пише 1912 год. да „три радионице таквог (склапајућег) црепа у Лесковцу готово сву своју продукцију шаљу у Бугарску, тако је једна фабрика закључила око 300 вагона црепа за Бугарску у износу око 72.000 дин. Иста таква фабрика за цреп

8. Градска привреда старог Лесковца

за извоз у Бугарску је подигнута у Пироту, као што се спремају да и за извоз у Бугарску подигну рингофске (кружне пећи) у Нишу.“ (142).

Развитак еснафа

Вратимо се на питање еснафа. О еснафима који су створени после ослобођења имамо врло мало података. Па ипак, установили смо да су године 1891 постојали бакалско—трговачки, бојаџиски, качарски, ковачки и поткивачки, обућарски и ћурчиско—сарачки еснафи. (143).

У периоду ликвидације еснафа, 1911 год., после доношења Закона о радњама од 1910 год., у Лесковцу је била предата Трговачкој комори имовина бакалско—трговачко—ужарског еснафа. (144). Дакле, ужари су имали заједничку еснафску организацију са трговцима. То је произишло по свој прилици услед зависности ужара произвођача од трговаца. Што се тиче чисто занатских еснафа, у време њихове ликвидације постојали су следећи (у загради је стављен број чланова): берберски (20), бојаџиски (11), качарски (23), ковачко—мешовити (68), лончарско—мутавдиски (26), обућарски (43), опанчарски (16), пекарски (45), столарско—коларско—зидарски (37), ћурчиско—сарачки (16) и терзиско—абаџиско—кројачки (нема података). (145). Упоредимо ли ове две групе података, видимо, да су сви стари еснафи остали. Два од њих су се чак и проширила, бакалско—трговачки обухватио је ужаре, а ковачко—поткивачки обухватио је друге занате металне струке, по свој прилици браваре, лимаре и казанџије. У међувремену се појавило и шест нових еснафа.

Све ово показује да капиталистички развитак, који је појачавао конкуренцију, није непосредно водио распадању еснафа, већ их је на против проширавао, условљавао и бројно увећавао. Еснафи се укидају законом из других разлога, услед чињенице да ометају развитак правих капиталистичких предузећа, које углавном ствара трговачки капитал, као и услед пораста класног отпора пролетаријата.

Како је изгледао Лесковац за време Турака ^(145a)

Приликом израде ове студије обилно смо користили сећања старих лесковчана. Знатан број мањих података, чији извор није цитиран, узели смо из успомена Сотира Каписазовића и Васе Гиџића, ⁽¹⁴⁶⁾ као и из причања Јануза Баба Алића, најстаријег лесковчанина турског порекла, бабе Хаџи—Танске, Мике Бунића, Лене Црковничке, Љубе Митића, Заре Миљковића, Милана Станојевића и других старих лесковчана које смо испитивали о томе.

Лесковац је у време турске владавине био многољудна варош, чије се становништво у XIX веку кретало, између 12-15 хиљада људи. Дobar део његових становника били су Турци. Године 1858 аустријски конзул Хан спомиње 500 турских кућа, што претставља једну шестину од укупног њиховог броја, који, по његовој процени, износи 3.000. ⁽¹⁴⁷⁾ Милићевић пише да је пред ослобођење у Лесковцу било 5.000 Муслимана и 900 турских кућа ⁽¹⁴⁸⁾.

Изглед старог Лесковца био је условљен тадашњом економском структуром друштва и богатством његове околине. Свака класа и сталеж, сваки однос господства и потчињености, све је то давало граду свој печат. На његовим зградама видео се раскош и бес турских феудалаца и беда чивчија, нарастање друштвеног значаја хришћанског чорбаџиског елемента и национално и верско угњетавање, скроман и мукотрпан живот занатлиског сталежа и друштвена запостављеност хришћанске сиротиње. Једино се присуство бројне послуге, измећара, није видело из спољњег изгледа града. Она је била ра-

сута по њему. Измењара је било у свакој турској и чорбациској кући, али они нису претстављали никакву компактну целину која би могла да остави свој траг на изглед града. Живели су у сенци свјих господара.

У Лесковцу је долазила до изражаја и привредна моћ околине и њен огроман људски потенцијал. Из њих је потицало богатство турских феудалаца, и израстали капиталистички, чорбациски елементи, одатле су турски и хришћански господари црпили своју снагу и значај који су остављали трагове на изгледу града.

Споменута богатства околине као и из ње растућа раскош турских феудалаца и капитали хришћанских чорбација условили су постојање велике и развијене градске чаршије, читав систем привредних артерија и установа, кафане по периферији у које свраћају сељаци када дођу на тржиште, огромне редове дућана, велике магаци са робом и бројне пијаце. Око овог привредног апарата развио се Лесковац.

Вероватно да је Лесковац попут многих других вароши настао из тржишта, али је ван сваке сумње, да је оно имало одлучујући значај у оформљавању његовог центра и чаршије, у величини коју је достигао.

Лесковац је био седиште паше, резиденција спахија и читлук сахибија, судско и нахијско средиште, велики и важан центар гурске владајуће феудалне класе. Зато је у њему било неколико велелепних конака и три огромна сараја, а над њим се гордо дизала шест минарета, покривена оловом.

По подацима Р. Николића, све спахије и читлук сахибије из Пољанице, сем господара села Ушевца, живели су у Лесковцу. (149) То показује да су турски феудалци из читаве околине боравили у њему. Најлепше куће старог Лесковца припадале су њима. Тек доцније, после ослобођења, наше чорбације откупиле су их.

Три велика дворца-сараја заузимали су специјално место међу зградама. Два сараја су била власништво

лесковачког паше, надалеко чувеног по свом богатству, а трећи је био седиште кадије (суд).

Највећи од њих, тзв. Стари сарај, био је на месту порушене старе гимназије. То је био чувени Шашит пашин сарај, чије две слике доносимо у овој књизи. М. Милићевић, који је познат као реалистички приповедач, а који је имао прилике да лично разгледа овај двор, дао нам је његов најбољи опис (153). У својој познатој приповетци која се односи на прошлост Лесковца, „Потурченица Лејла“, он каже:

„Двор у Лесковцу чувен је надалеко. Грађа за њега сечена је чак у Јастрепцу. Та је грађевина много налик на грађевине других бегова и богатих Турака: али је све њих надмашила својом необичном величином, својим распоредом, правилношћу својих одељења, украсима својих врата и прозора, и дивном резбом на јуклуцима (долапима) у собама а можда највише својим положајем према сунцу. Намењен да буде „харемлук“, да буде „рај“ бегових жена, двор је тај, срећом, окренут на подне, те има обилно сунчане светлости, и поглед му је отворен на дивотне Вучањске и Накривањске планине.

„Доњи му је бој за послугу, и за којекакве домаће потребе, а на горњем се управо живи (ако се за кога год у харему може рећи да живи). С доњег боја на горњи по дрвеним ступњима излази се у средину широка и дугачка трема, отворена према подне. Из тога се трема улази у разне одаје за живљење и за потребе оних који ту бораве: сва су та врата украшена разном резбом од дрвета.

„Од многих соба најлепше су, најсветлије, и најокићеније оне које су, с крајева двора, као крила, изашле напред у авлију, те светлост примају с више страна. Намештај је у њима са свим турски. Под је од орозана (малтера) као од асфалта, па су по поду прострти скупоцени пиротски ћилими, окол пак, дуж зидова, пружени су ниски миндерлуци, застрти опет красним ћилимима и овичени јастуцима; у сваком углу су још и мека шилтета за седење. Камин је у једној соби од бела мрамора. Резала га

је сечивица талијанска. То је нешто тако лепо, да зналци уверавају да су такве ствари ретке и у Кановиној отаџбини. Над подом у соби таваница је таква да гледаоцу хоће очи да остану на њој. Средина је таванице обично нека овална удубљеност; у тој удубљености боја дасака, финоћа резбе и симетрија шара, тако је вешто извршена да се човек само може дивити. Осем свега тога, некад се још те шаре иските воћем и цвећем, па да то не би тамнело, оздо се затвори стаклетом, те се увек види живо и јакотно. Доиста је штета што мало ком самртном пада у део да ово све може да види.

„Пред отим двором унутра (јер се турске куће окрећу леђима улици, а крилима у башту) пружа се оно што Турци зову башта, и што је уређено са свим по турски. Овде онде по која родна воћка: дуд, дуња, бресква, шљива: тамо даље који џбун цвећа; за тим нешто поврћа, па онда коров, коприва, и шипраг. У средини те баште је необични бегов шадрван који није ласно описати. Озидана је по у четврт пространа зграда, која је изнутра сведена на свод без икаквих одељења и стубова. Са северне стране су јој врата на која се улази, а на остале три само су прозори, да се унутра улива што више светлости. Дуж зида, крај прозора, миндерлуци су, застрти ћилимовима и шилтетима а окружени јастуцима; сви углови, и друга згодна местанца попуњена су саксијама с цвећем. У среди тога шедрвана, или те ћошке срезан је од белог мрамора четвороугласт резервоар, оивичен белим мраморним гредама. Из средине тог резервоара диже се, изрезана од камена голема кита цвећа, која, из свакога цветка свога, пушта у вис млаз воде тако да које из те ките, које из камених греда избија у вис преко 60 млазова воде. Вода се та с извесне висине поврћа, и пада у резервоар. Испунивши резервоар, она се прелева на под, али не иде куд хоће, него тече кроз мраморне ваде, по којима су изрезане гује, рибе, и друге водене животиње које јуре једна другу, играју се, а често и гутају већа мању. Ма да је све то изрезано од студена мрамора, опет, кад вода

јури тим вадама преко тих животиња, оку се често учини да су те животиње живе, да мрдају, да се играју.....

„На уласку у ту ћошку, с обе стране, изрезан је од мрамора по један голуб који из кљуна бљује воду. Вода та падајући у први тас под кљуном, разлива се преко усана његових у друга два таса који су испод првога, а из ова два - у трећи, и тако на ниже докле их не изреди равно пет! На тај начин, са сваког таса, слива се вода у облику клубока докле се најпосле не слије на под, у најширу једну синију, из које се тек, преко ивица њених, прелива у ваде, и одлази у некакве под-земљом канале.

„С поља пак, с обе стране врата, која воде у ћошку, два су велика ормана, који су озго, са свога крова, покривени решетком, а иначе, кад им се прикlope и закључају врата, са свију страна су херметички затворени.

„Кад бегова ханума, с другим кадама, харемским царицама, хоће чемерно да се провесели, онда све оне поседају по миндерлуцима, у тој ћошци; ту пуше, пију шербет, и гледе како је нагнана вода да игра, и да се ломи пред њима; али та вода има срећу што може, одслуживши своју службу, да се измакне и да утече онамо куд је њој угодно!...

„Кад би се овим женама прохтело да играју, да ћипају, онда се уведу Цигани свирачи у ова два ормана пред вратима, па се онда долапи затворе кључем. По музици, која долази из тих долапа, буле саме играју колико им је воља.....

„Око целе баште Асан-Бегове, и око свега двора његовога, озидана је ограда; добра 4 хвата у висину. Ни откуд око жива човека-сем господара харема не може загледати унутра. Али, ако би се кад год његове жене толико развеселиле и запевале, или би се грохотом насмејале, могли би гласи њини продрети и кроза зид, и чути се на улици. Да се и то спречи, у зид су узидане неке ћупе којима су уста окренута унутра у башту те се у шипљини тих ћупа губи сваки ма како јасан глас!...”

Ову зграду, у којој је 1880 год. био смештен општински суд, описује и М. Ракић. По њему, сарај је подигнут пре 90 година, тј. око 1790. „Ко год дође у Лесковац треба да види овај стари конак па ће се дивити, нарочито у две прочељне собе, с крајева, резби, кичици и укусу источњачком и финој уметној изради плафона“ (151).

Опис овога двора налазимо и код Каница:

„Шашир паша подигао је у центру градскога дела који се налази на десној обали реке импозантан сарај дугачак 50 корака, са истуреним крилима. У једном су биле смештене пашине жене и одалиске (С. Д.: харемлук) а друго је служило за селамлук (С. Д.: мушке одаје). Дугачки средњи део, који је повезивао ова крила, са широким отвореним чардаком и слободним двостраним отвореним степеницама, садржавао је судске и административне просторије. Украшен са оригинално источњачки насликаним украсним фризама, фестонима и тд., овај сарај оставља и данас леп утисак мада је много оштећен, пошто га употребљавају за стовариште дувана“ (152).

Каниц нам даје податке и о рушењу овог сараја. Он каже да га је откупио власотиначки и лесковачки срез и да су га срушили 1892 год., да би подигли нижу гимназију. По причању старих Лесковчана овај сарај срушен је намерно, „да не би било трага турској владавини у Лесковцу“. Дакле, услед потпуног неразумевања лесковачких газди за културне и историјске споменике, као и услед њиховог кочоперног национализма, Лесковац је изгубио једну од најлепших наших зграда из времена турске владавине, зграду која би данас имала неочењиву културну вредност.

Нови сарај, Арем сарај, био је код садашњег позоришта. За овај други сарај који се исто тако налазио у огромној пашиној авлији, „која је право поље“, Ракић каже, да је „новији, али не бољи“. (153).

Трећи сарај, Мали сарај, у коме је био кадија (суд), био је на терену иза биоскопа до садашње пијаце. Рушевине тога сараја, доцније названог по новим власницима „Грчки сарај“, памте

и млађи лесковчани. Изгледа да је овај сарај био најстарији од сва три сараја. Стари лесковчанин Сотир Каписазовић објавио је предање о подизању овог сараја (154): „Прича се да је за време зидања поједено 999 кг. паприке туцане, чиме се хоће да каже да је дуго изграђиван“. Истовремено Каписазовић каже да је после његовог рушења нађен „леп дрворез који је послат у Београдски музеј“. На основу овога податка изгледа, да једна од најлепших сачуваних турских таваница—сада у Етнографском музеју у Београду — позната Шише таваница из Лесковца, са геометриским шарама израђеним у боји, припада овом сарају. (155).

Поред ова три сараја, у Лесковцу је било и великих приватних зграда, конака на пр. Пашагићев конак на терену бивше фабрике зејтина, Меметагин конак, преко пута Кржалићеве кафане и др. У садашњој Лешњаковој улици налазио се Мамутбегов конак, који је касније купио лесковачки чорбација Хаџи Рочкомановић. (156).

Почетком XIX века чорбациске куће биле су много скромније него ли при крају турске владавине. Подизање великих и лепих конака у време Првог и Другог устанка није било препоручљиво, не само зато што би могло да изазове револт муслиманских фанатика, већ и зато што се у том периоду, када су насиља и злоупотребе биле честе, богатсва хришћана брижљиво скривала. Искуство из 1841 год., када су у време угушења лесковачке буне многе чорбације биле опљачкане, указивало је на мудрост такве политике. Тек касније, средивом XIX века, у време примене Танзимата, лесковачке чорбације почеле су да подижу богате конаке.

Међу чорбациским кућама истицала се кућа Тасе Андрејевића, тадашњег великог лесковачког богаташа, која је била саграђена у чисто европском стилу. Та кућа још увек постоји на главном тргу, само јој је фасада прерађена.

Зграда у којој је данас смештен Градски музеј припадала је Трандафиловићима, чорбациској породици грчког порекла. У њој је неко време становао

турски командант града Миралај (пуковник). У њеној околини биле су саме српске куће, пошто је четврт била чорбаџиска.

Велике куће имали су и лесковачке чорбације Нешко Митровић и Хаџи Стојанча Младеновић. Кућа првога била је преко пута цркве, а другог преко пута данашњег шумског комбината. У рукама чорбација била је и Гирчићева кућа, чију слику доносимо. ⁽¹⁵⁷⁾.

Господске, турске и српске куће не само да су биле лепе, већ су биле и удобне. Оне су имале за тадашње време савршене уређаје. Свака од њих имала је амамџик—купатило. У великом ћилеру (остава), који је био до мутвака (кујне), постојала је некаква врста умиваоника—лавабо. Земљана цев одводила је прљаву воду у покривену зидану помијару—ђериз. У дворишту изнад ђериза обично су биле засађене тикве, чији корени не иду дубоко.

Мада су и богате куће биле углавном грађене од дрвеног материјала, оне су биле солидне. Дрвена грађа, јапија, била је од најбољег тврдог дрвета, а употребљене греде и даске дебеле и масивне. Код бондрука празнине између греда најчешће су попуњаване печеном циглом, стављаном по ширини, а у блато за премазивање стављан је креч (мелез блато) чиме се добијала нека врста малтера.

Сиротињске куће пружале су сасвим другојачу слику. Оне су биле сићушне, исплетене од прућа, израђене од слабог материјала, премазане обичним блатом, грађене без употребе креча, а најчешће и неокречене, без стакла, са малим прозорима, без и најмањег украса, покривене сламом. У Столинској мали која се пружала од данашње улице Николе Скобаљића на исток, у правцу данашње улице Сурдуличких мученика, међу уџерицама опкољеним барама није било ни једне једине куће покривене ћерамидом.

Поред индивидуалних сиротињских кућа у којима су становали мештани, чифчије и занатлије, постојале су тзв. *редене куће*. У њима је било дваде-

турски командант града Миралај (пуковник). У њеној околини биле су саме српске куће, пошто је четврт била чорбаџиска.

Велике куће имали су и лесковачке чорбације Нешко Митровић и Хаџи Стојанча Младеновић. Кућа првога била је преко пута цркве, а другог преко пута данашњег шумског комбината. У рукама чорбација била је и Гирчићева кућа, чију слику доносимо. ⁽¹⁵⁷⁾.

Господске, турске и српске куће не само да су биле лепе, већ су биле и удобне. Оне су имале за тадашње време савршене уређаје. Свака од њих имала је амамџик—купатило. У великом ћилеру (остава), који је био до мутвака (кујне), постојала је некаква врста умиваоника—лавабо. Земљана цев одводила је прљаву воду у покривену зидану помијару—ђериз. У дворишту изнад ђериза обично су биле засађене тикве, чији корени не иду дубоко.

Мада су и богате куће биле углавном грађене од дрвеног материјала, оне су биле солидне. Дрвена грађа, јапија, била је од најбољег тврдог дрвета, а употребљене греде и даске дебеле и масивне. Код бондрука празнине између греда најчешће су попуњаване печеном циглом, стављаном по ширини, а у блато за премазивање стављан је креч (мелез блато) чиме се добијала нека врста малтера.

Сиротињске куће пружале су сасвим другојачу слику. Оне су биле сићушне, исплетене од прућа, израђене од слабог материјала, премазане обичним блатом, грађене без употребе креча, а најчешће и неокречене, без стакла, са малим прозорима, без и најмањег украса, покривене сламом. У Столинској мали која се пружала од данашње улице Николе Скобаљића на исток, у правцу данашње улице Сурдуличких мученика, међу уџерицама опкољеним барама није било ни једне једине куће покривене ћерамидом.

Поред индивидуалних сиротињских кућа у којима су становали мештани, чифчије и занатлије, постојале су тзв. *редене куће*. У њима је било дваде-

Турске куће заузимале су центар града и његове најлепше делове. Турци су становали од Житне пијаце (данашњи Масариков трг.) на запад. Преко реке и на уздигнутим деловима града у подножју Хисара постојала је компактна турска четврт. Тај чисто турски део града обухватао је *Саш Малу*, која је тада захватала читав простор између Хисара, Ветернице и *Арнауш пазара*, те важне трговачке улице која је ишла од главног моста према данашњој болници; као и југоисточне делове *Пој Илијине мале* која се пружала између Арнаут пазара, Ветернице и линије текија—Марвена пијаца. У близини споменуте линије Турци су били измешани са Србима.

У центру града, на десној обали Ветернице, у делу где су становали највиђенији Турци и Паша, налазиле су се и чорбацијске куће. Турска господа примила је у своје друштво и хришћанске господаре—земљопоседнике, трговце и зеленаше. Њих сусрећемо: у *Големој авлији*, која је обухватала крај између данашњих улица Коче Поповића, Доситеја Обрадовића, Сурдуличких мученика и главне чаршије: у *Грчкој авлији* која се пружала између главног трга, данашњих улица Сурдуличких мученика и Коче Поповића и Ветернице; као и у *Новој мали*, која је захватала простор између данашње улице Змај Јове Јовановића, главне чаршије, Градске библиотеке и Ветернице, где су постојале велике празнине, баште и простране авлије, по којима је тај крај и добио назив *Нова мала*.

Па ипак највећа концентрација чорбација била је у чисто хришћанском и отменом делу центра, у кварту око цркве, у *Црквеној мали*, која је обухватала читав крај између главне чаршије, Големе авлије и данашњих улица: Сурдуличких мученика и Николе Скобаљића. У том делу града налазимо многе знатне чорбације, црквене турске, чланове синода, богате занатлије и утицајне Грке и Цинцаре.

Остали сиромашнији Срби, занатлије и земљорадници, становали су углавном по тадашњим предграђима: у *Табана мали*, од Марвене пијаце према

Чифлук Мири, у *Белчуг мали*, (Дркине врбе), између Табана мале и Ветернице, иза завијутка Ветернице; у *Близначкој мали*, од текије до данашње школе „Јован Скерлић“; у *Ајџиној мали*, у зони кафане Последњи грош; у „*Рује*“, од Житне пијаце на север; у *Пој Тошин ј мали*, од казанице Хаџи Јованчића до пруге; у *Караџашевои сомаку*, који је ишао од Житне пијаце ка данашњој станици упоредо са главном улицом; у *Борковској мали*, дуж данашње улице Николе Скобаљића; у *Сџолинској моли*, дуж данашње улице Сурдуличких Мученика, од улице Николе Скобаљића на исток; у *Абаџиској мали*, у улици Доситеја Обрадовића, од Тошкине кафане на југ; и у *Подврцу*, од данашњег Окружног суда према „Чапљинном бресју“.

Цигани су тада становали у крају од Каспаревог моста према Богојевачком путу, и по њима се овај крај још увек зове *Мурџа мола*, што на турском језику значи „циганска улица“.

Богати и сиромашни квартови претстављали су два света. Они су били тако различити један од другог да је човек када би се нашао у њима имао утисак да се не ради о једном те истом месту. Док су куће чорбација и турских феудалаца биле велике спратне зграде, са многобројним прозорима, са доклатима и дивананама, искићене стотинама украса, са тешким ћерамидним крововима, и живописним димњацима на њима, подигнуте у лепим и калдармисаним улицама, сиротињске куће биле су праве колибе са једним или највише два одељења, често разбацане по мочварном терену, са малим окнима од бешике или „артије пенџерлије“. Зар није симптоматично да се у једној старинској лесковачкој песми појављује као идеал—кућа ћерамидна (покривена ћерамидом а не сламом). — Девојче Станојче, три пут гору зађо..., — а у једној врањској-џамли пенџери (стаклени прозори).

Постојећи описи турског Лесковца често су противречни. Ове разлике нису случајне. Оне су произашле из сасвим различитог изгледа богатих и сиромашних квартова и једностраног посматрања старог Лесковца кроз призму једног од њих.

Док Ракић, описујући стари Лесковац, каже: „Лесковац се одликује лепим и чистим кућама, пространим улицама..“ (189) дотле Б. Горуновић приказује Лесковац у сасвим другим бојама: „Он нам је тада, око 1830 г, претстављао бедну слику једног предграђа турске вароши, једног чифчиског насеља, са малим приземним мрачним кућицама, покривеним сламом и лозињама“. (159).

У ствари, у турском Лесковцу постојало је и једно и друго. Сваки од ових описа тачан је, али је истовремено и непотпун. Први се односи сами на центар и турске и чорбациске четврти, друго само на сиромашне квартове. Турски Лесковац претстављао је јединство ових друштвених контраста, у њему су се сучељавале и богатство и беда, велелепни конаци и куће покривене сламом.

Што се тиче појединачних јавних зграда, до сада смо се задржали само на сарајима. О постојању и размештају осталих јавних зграда и објеката успели смо да прикупимо следеће податке:

Иза данашње гимназије, на месту где ће доћи њен продужетак, био је велики затвор, „Катил апса“

На сред старе ужарске пијаце, на месту данашње поште, налазио се велики амам. Његова се фасада види на цртежу Каница, који доносимо.

Преко пута старе поште, у данашњој улици Александра Ранковића, налазила се средња школа, медреса. Зграда ове школе била је истурена над Ветерницом. Она је срушена тек 1944 год. за време бомбардовања Лесковца.

Највећи хан у граду. био је Алијин хан, који је био смештен на истом месту где и порушени хотел „Костић“. Тек при крају турске владавине, последњи лесковачки кајмакам и познати богаташ Афис Пашагић подигао је прави европски хотел, данашњу најстарију лесковачку кафану, хотел „Солун“. Овај хотел имао је европски намештај, и билијаре. У њему још увек постоји гвоздени стуб око кога је било кружно канабе.

Испред Алијиног хана, на месту данашњег главног трга, постојала је и тада главна пијаца, тзв. Пазар мејдани.

На месту данашњег „Шпитаљског гробља“ било је пашино имање где је био летњиковац са водоскоцима. По овим водоскоцима тај крај још увек носи име „Шадрван“, што на турском значи водоскок. Изгледа да је овај летњиковац служио неко време и као болница. Стари лесковчани називају га „Смаил пашин шпитаљ“. (Исмаил паша лесковачки владао је негде од 1830 до 1839 год.). Име „Шпитаљ“ или „Шпитаљска мала“ још увек служи као назив тог краја.

У то време лесковчани су сахрањивани на рударском и стопањском гробљу. Гробље је пренешено у „Шпитаљ“ тек после ослобођења.

Турско гробље било је на месту парка „Девет Југовића“ па све до садашње текије.

На месту данашње гвоздене ћуприје постојала је исто тако широка, дрвена ћуприја, подигнута на зиданим темељима. Њу је саградио Авди паша, који је једновремено извршио и прву регулацију Лесковца. Зато је Лесковац у време ослобођења располагао са неколико правих и страних улица ⁽¹⁶⁰⁾. Ове улице виде се и на цртежу Лесковца објављеном 1887 год. ⁽¹⁶¹⁾.

Професор Сима Тројановић забележио је да је раније на том мосту, на обема његовим странама, било пуно дућана ⁽¹⁶²⁾. У дућанима били су смештени терзије и бакали. Њих видимо на снимку Пашагићевог конака из 1877/8 год. Последње остатке тих дућана видимо и на цртежу Каница из 1889 год.

У самом граду биле су три ћуприје. Њих спомиње и Каниц 1889 год. ⁽¹⁶³⁾. Други мост био је код данашње општине. То је био тзв. Даскалов мост. Трећи мост налазио се на месту Каспареве ћуприје.

Поред ова три градска моста, постојао је према селу Стопањању још један мост. Овај постоји још и данас. То је тзв. Хаџи Селимов мост, назван према спахији, који га је подигао. Исти спахија подигао је и чесму на Стрелишту.

Имена неких крајева указују на њихову градску функцију. Као што је један део чаршије, *Арнауш*

џазар добио своје име по Шиптарима из Јабланице који су ту долазили на пијацу, велика ширина на истоку града носила је име *Панађуриште*, по томе што су ту држани панађури—вашари. Ту своју функцију Панађуриште је задржало и данас, мада је његов некадашњи обим знатно смањен.

На обали Ветернице, у Белчуг мали, Турци су били засадили бројне врбе да би спречили поплаве — *Др ине врбе*. У том крају постојала је и једна мања дрвена кула.

На месту данашњег предузећа „Коста Стаменковић“ био је Чифлук и Пашино гумно.

У Лесковцу су постојала и два државна имања, чији су приходи служили за издржавање високих турских функционера. Једно је била Шпитаљска мира, а друго Чифлук мира (садашње општинско имање Мира). У Тефтерима протопопа Прокопија из 1663 год., овај крај звао се *Мираз чифлаги* и имао је тридесет и две хришћанске куће. На тој страни налазио се диван летњиковац Мехмет бега, који спомиње Хан на путу за Ниш, ускоро по изласку из град. (163a).

За сада нисмо могли да утврдимо где су била два чифлука, који се спомињу у Тефтерима протопопа Прокопија, а који су се исто тако налазили у предграђима Лесковца. Један је *Осман бег Чифлаги* са педесет две хришћанске куће а други *Палилула сокак Чифлаги* са четрдесет и три куће. Напомињемо да палилула на турском значи предграђе.

Попут многих турских градова и у старом Лесковцу постојала је покривена чаршија—безистан. Заре Миљковић слушао је од свога оца да је остатак тог безистана постојао и у његово време, код данашње трикотаже.

У последњем периоду турске владавине у Лесковцу је било осам џамија и десет до двадесет текија (164). Највећи њихов део био је порушен одмах после ослобођења. У време пописа од 1878 год. постојале су још само три џамије и једна текија. (165). Две од тих џамија видимо на цртежу које је Каниц начинио 1889 год., посматрајући град

из хотела „Солун“. Прва од њих је *Чарши џамија*, која се налазила код данашње апотеке „Сутјеска“. Она је имала башту са великим дрвећем и дебелом ладовином и била омиљено место за састајање турске господе. Друга је *Саи џамија*, која се налазила на дрвеној пијаци, на данашњем тргу Димитрија Тучковића, код некадање кафане „Гусле“. Џамија је имала велики сат, инсталиран на дрвеној кули, по коме се тада читав један крај, а данас циганска мала, назвао Сат—мала.

Од ових последњих џамија најдуже се задржала најстарија лесковачка џамија, подигнута у славу султана Бајазига, како је стајало у натпису. Џамију су минирали и срушили Немци 1942 год.

Последња текија још увек постоји у близини парка Девет Југовића. То је текија *Ше Мемед Бабе*, сачувана зато што су је одржавали потомци тог дервиша, породица Јануза Баба Алића, једина породица старих лесковачких Турака која је остала у граду.

Раније нестале џамије биле су, *Пашогићева џамија*, која је била у Подворцу, код данашње чесме ⁽¹⁶⁵⁾; *Мурџомалска џамија*, код бивше кафане „*Последњи грош*“; џамија код куће Ђорђа Лешњака и џамија код Каспареве кафане. Између имања Тасе „*Паштркуље*“ и кафане „*Пољаница*“ постојала је *Дрвена џамија*. М. Веселиновић прибележио је народно предање о постанку *Алијине џамије* у Лесковцу ⁽¹⁶⁷⁾.

Од ових осам џамија само су шест имале минаре, ⁽¹⁶⁸⁾. Зато се у старим описима Лесковца на пр. у оним из 1839, 1854 и 1858 год. помиње само шест џамија.

Што се тиче несталих текија, једна је била код кафане, која се налази иза Народне књижаре; друга Шех Имер Бабина, код данашње ћуприје у Подворцу, на њеној источној страни, преко пута имања Јордана Младеновића „*Хаџи Васиљков*“. На месту где је болничка кујна била је трећа *Емир Султан Бабина*; четврта, *Рашид Бегова*, била је преко 9. Градска привреда старог Лесковца

пута садашњег предузећа „Коста Стаменковић“, пета се налазила на источној страни данашњег моста код Говеђе пијаце, где је сада кућа Ранђела касапина; шеста код дрвене цамије...

Од јавних српских зграда истицала се по величини једино стара црква. Па и она подигнута у време верске нетрпељивости, била је ниска, укупана у земљи и без звонаре. Не располажемо писаним подацима о томе кад је подигнута стара црква. Натпис изнад јужних храмовских врата говори о њеном обнављању 9 јуна 1839 године, а други натпис који се налази на њеној источној страни, на апсиди олтара, каже да је обновљена 1850 године 2 децембра. Из горњег би се дало закључити да је црква била поново порушена 1841 године, у време буне, те је на тај начин два пута обнављана. Пре обнављања лесковачке цркве, 1838 године, варошани су одлазили у кумаревску цркву ⁽¹⁶⁹⁾. Ракић и Милићевић наводе да су се Турци противили подизању цркве, упркос за то добијеног, купљеног и измољеног царског фермана, те су је Лесковчани подигли на превару, тврдећи да је то попова кућа. Зато су у њој и озидали огњиште и оџак, који још увек стоје на северној страни и који су били показани као доказ световног карактера грађевине ⁽¹⁷⁰⁾.

Поред цркве треба споменути и Ча-Митину школу, подигнуту 1854 год., најстарију школску зграду у нашој околини, порушену 1922 год. као и дугачак поповски конак. Обе зграде биле су у црквеној порти. Како је изгледала женска основна школа видимо на једном цртежу Тителбаха, чију репродукцију доносимо ⁽¹⁷¹⁾.

Да бисмо употпунили топографске податке о турском Лесковцу, дајемо и имена појединих мањих улица. Док је највећи број махала означавао крај или квартал, пошто је захватао поред једне веће улице и све околне сокаке, сокак је био мањег обима. Он се приближавао данашњој мањој улици, мада као и махала није имао њену правилност. Наведени списак старих улица треба попунити следећим: *Сармакешки сокак*, (код Сат мале), *Шефтели сокак* (у Подврцу-

Црнотравска улица), *Шкретин сокак*, (код Сат мале – улица Филипа Вишњића), *Шећер Мала* (улица Максима Горког).

Пред крај турске владавине израстао је читав низ нових сокака на истоку и југоистоку Лесковца. На истоку су настали, на пространству *пашине њиве*, између Панађуришта и данашње улице Николе Скобаљића; Северов и Кулашев сокак (улица Јована Скерлића) и већ наведена *Штолинска мала*.

Сокаци, који су се развили као огранци Абаџиске мале, примили су веће размере. То је био низ сокака који је ишао од тадашње Црквене мале до данашње Циганске мала у Подврцу, и то: *Каспарев сокак* (улица Јована Цвијића), *Хаџи Павлов сокак* (улица Благоја Николића) и *Кајсин сокак* (улица Старине Новака).

Деветачка мала, која се налазила преко данашње железничке станице, и *Пресуначка мала*, на падинама Хисара, два градска сиротињска краја, изгледа да су никла тек у последњем периоду турске владавине. Старије име Деветачке мале—Кованлук, указује да су ту раније били велики пашини пчелињаци.

Осврнимо се на комунално уређење града. Изузев неколико главних улица у центру и чаршији, које је регулисао Авди паша, Лесковац је био препуштен самом себи. Сваки је градио како је хтео. Улице су израстале не на основу некога плана, већ из потребе сваког појединца да има осигуране пролазе. Зато су оне биле уске и кривудае, обилазиле имања и провлачиле се између њих. Често су то били ћор сокаци. Изгледа да се регулација града од стране Авди паше, о којој говори стари Јануз, у ствари свела на просецање неколико улица, које су имале да изграде центар и омогуће друмски саобраћај преко главног моста.

Услед великих баруштина које су биле крај њега, Лесковац је за време Турака био врло нездраво место. Баре су се пружале око града, на његовој десној страни и биле његов највећи недостатак. Остатак тих мочвара претстављају *Рује* и поток

Бара. На једном цртежу Лесковца, објављеном 1887 год. те баре претстављају право језеро (172). О њима имамо и других података. Покојни Сотир Каписазовић пише: „Од улице Сурдуличких Мученика до Величкове кафане нису постојале куће но рупе пуне водом зими, а преко лета блатом у које човек није смео да загази. У води би се могао наћи по који шаран“ (173).

Изгледа да је и код казанице Хаџи Јованчића била раније мека већа мочвара, пошто се тај крај звао Цгарин вир.

М. Ракић који је обишао наш град 1878 год., одмах после ослобођења, пише: „Лесковцу је једина мана што је баровит; читави крајеви леже у бари и жабокречини“ (174).

Услед постојања великих баруштина пут за Брање ишао је преко Подврца (175).

Лесковачке улице нису биле поплочане. Највећи део улица није имао никакве калдрме, а неколико главних улица имало је турску калдрму, од облутака, али су тротоари били непознати. Калдрисане улице биле су у средини јако испупчене. Вода се сливала према кућама, поткопавала их и влажила. Зато су крај кућа грађени одводни јаркови, преко којих се улазило на капије. Прве тротоаре од цепског камена добио је Лесковац на почетку XX века, заслугом општинског инжењера Владислава Савића.

У ноћи варош није била осветљена. Наш град добио је прве фењере тек после ослобођења, и то само у главној чаршији (176).

Задржимо се на питању како се стари Лесковац снабдевао водом. По подацима Глише Костића које смо објавили у Грађи за проучавање Лесковца и околине, Лесковац је био без добре пијаће воде и није имао ни једну једину јавну чесму унутар града. Становници његови били су приморани да пију речну и бунарску воду (177). Па ипак, изгледа да је постојао некакав приватни водовод, који је доводио земљаним цевима воду из села Синковца. После ослобођења Синковчани су пресекли ова

водовод. Поводом тога лесковачка општина водила је и добила парницу са њима, с тим да и даље остане синковачка чесма прикључена на тај водовод, као што је било за време Турака (178). Проширењем тога водовода настале су три старе лесковачке чесме које су биле на пијацама, код синдикалног дома, код споменика и код данашње поште. Вероватно је да је овај стари турски водовод, водио у пашин конак.

Готово све куће турског Лесковца биле су саграђене од дрвеног материјала (179). Зато није ни чудо што је над градом стално лебдела опасност великих пожара.

Један од старих записа казује да је године 1594 изгорео Лесковац (180). Изгледа да је великих пожара било и у време Првог устанка. На ово питање осврнућемо се у засебној студији о историји Лесковца у том периоду.

Опасност од пожара који би обухватио читав крај, била је умањена у станбеним четвртима постојањем великих башти. Она је била највећа у чаршији, где је стотине дрвених ћепенака могло брзо да плане.

Задржимо се детаљније на изгледу центра.

По дану, разликовали су се чаршија и станбене четврти. Калдрмисана чаршија била је начичкана са безброј малих дрвених дућана, наткриљених широким и истуреним стрејама, са ћепенцима на којима су седели скрштених ногу занатлије и трговци. Она је била препуна људи и бучна. Њоме је одјекивала лупа занатлија који су радили свој посао и вика трговаца који су нудили своју робу.

Станбене четврти пружале су сасвим другу слику. Куће и баште биле су ограђене високим зидовима од ћерпича непечене цигле, покривеним ћерамидом или зидовима од исплетеног прућа облепљеног блатом, на којима су се налазила по два улаза, мала капија за пролаз људи и „голема порта“ за улаз кола. Главна порта, „ар капија“, имала је велике надстрешнице испод којих су могла да стану двоја до троја кола. (Таква порта данас по-

стоји на кући попа Свете Здравковића). Начињене од дасака без икаквих отвора, капије нису дозвољавале да се дворишта сагледају са улице. На личној страни често су се налазиле штале и слам'лци (сењак). Куће су једва вириле иза високих зидова и капицика, заклоњене дрвећем, лицем окренуте башти. Са улице видели су се само кровови а на неким конацима и по који прозор покривен дрвеним капком или густом ситном решетком начињеном од летвица. Тесне улице, највећим делом некалдрисане, пуне ђубрста и прашине, бара и поточића, кривудале су између бескрајних зидова са капицицима.

У сумрак град је изумирао. Све је затварано, радње, капије и куће. Већ на почетку вечери чаршија је била потпуно пуста, неосветљена, покривена дрвеним капцима и замандаљена гвозденим шипкама. Она није имала никакве сличности са данашњим трговачким делом града у коме навече блистају стотине излога пуних робе те му даје изглед некаквог вилинског града.

У турско доба, на исти начин као и чаршија, изумирали су у ноћи и остали делови вароши. Улице су биле неосветљене и пусте, капицици и порте затворене, пенџери покривени капцима. Једино је лавез безбројних паса указивао да је град још ту, да живот није изумро, да се само повукао унутар кућа. По који ретки закаснили пролазник ишао је са фењером у коме је горела лојана свећа или гасарчић. У изумрлом граду ове ретке појаве личиле су на привиђења.

Гледан из околине Лесковац је био сав утонуо у зеленило својих башта. Зелено језгро било је окружено појасом колиба и кровинара, које нису биле ни мало угледне. Изнад дрвећа штрчале су само Сахат кула, 6 минарета и мрки кровови високих сараја и конака. Само са висине, са Хисара, дело се неколико тргова и ширих улица, велика чаршија и лепота његових конака. Са сваке друге стране његов изглед није био привлачан.

О томе како је Лесковац изгледао пре XIX века имамо врло оскудне податке. Доктор Едвард Браун, лекар енглеског краља, прошао је кроз Лесковац (Лескоа или Лесковиа) 1669 год., "где се мало што имало видети осим једне велике куле која је изгледала као старинска, али се на њој није могло наћи никаквог натписа" (181). О постојању некакве куле-тврђавице имамо и других података. У једном опису Пиколоминијевог похода из 1689 год., кога цитира Милићевић (182) спомиње се Kastell (тврђавица) Leskovatz. Није искључено да је споменута кула била саставни део неке тврђавице. Аустриски конзул Хан, који је посетио Лесковац 1858 год. спомиње предграђе Кулину са осам кућа (183). То је насеље, било на страни Подврца. Ово последње име указује на раније постојање некаквог средњевековног двора — утврђења

У време првог устанка, 1807 год., Лесковац је био ограђен земљаним утврђењима и дрвеним палисадама. Тада је он био врло велики град и имао је више од 2 000 кућа (184).

Резимирамо ли сва ова опажања, видимо, да је Лесковац у време турске владавине био чисто оријентална варош, прљавица и неуређена, са харемским зидовима и баштама, дрвеним ћепенцима, богатим конацима и бедним предграђима, пун џамија и текија. Једину његову драг претстављали су пашини сараји, беговски и чорбаџиски конаци, велика и жива чаршија и Хисар покривен виноградима.

За кратко време после ослобођења град се из основа преобразио. Број зиданих кућа нагло се увећао, ћепенци су замењени дућанима, харемски зидови нестали, а текије отишле у заборав. На њихова места израсле су прозирне тарабе, које откривају лепоту башта, фабрике, железничка станица и електрични стубови. Деведесет од сто младих Лесковчана и не зна за постојање последње текије. Па и за старије људе дозивање муџезиново личи на далеки сан. У тој промени, турска прошлост нашег града ишчезла је у неповрат. Последњи трагови

О томе како је Лесковац изгледао пре XIX века имамо врло оскудне податке. Доктор Едвард Браун, лекар енглеског краља, прошао је кроз Лесковац (Лескоа или Лесковиа) 1669 год., "где се мало што имало видети осим једне велике куле која је изгледала као старинска, али се на њој није могло наћи никаквог натписа" (181). О постојању некакве куле-тврђавице имамо и других података. У једном опису Пиколоминијевог похода из 1689 год., кога цитира Милићевић (182) спомиње се Kastell (тврђавица) Leskovatz. Није искључено да је споменута кула била саставни део неке тврђавице. Аустриски конзул Хан, који је посетио Лесковац 1858 год. спомиње предграђе Кулину са осам кућа (183). То је насеље, било на страни Подврца. Ово последње име указује на раније постојање некаквог средњевековног двора — утврђења

У време првог устанка, 1807 год., Лесковац је био ограђен земљаним утврђењима и дрвеним палисадама. Тада је он био врло велики град и имао је више од 2 000 кућа (184).

Резимирамо ли сва ова опажања, видимо, да је Лесковац у време турске владавине био чисто оријентална варош, прљавица и неуређена, са харемским зидовима и баштама, дрвеним ћепенцима, богатим конацима и бедним предграђима, пун џамија и текија. Једину његову драг претстављали су пашини сараји, беговски и чорбаџиски конаци, велика и жива чаршија и Хисар покривен виноградима.

За кратко време после ослобођења град се из основа преобразио. Број зиданих кућа нагло се увећао, ћепенци су замењени дућанима, харемски зидови нестали, а текије отишле у заборав. На њихова места израсле су прозирне тарабе, које откривају лепоту башта, фабрике, железничка станица и електрични стубови. Деведесет од сто младих Лесковчана и не зна за постојање последње текије. Па и за старије људе дозивање муџезиново личи на далеки сан. У тој промени, турска прошлост нашег града ишчезла је у неповрат. Последњи трагови

Лесковачки пашалук (184а)

Да бисмо добили тачнију и потпунију претставу о значају Лесковца у периоду турске окупације, осврнућемо се на положај овога града у турској царевини а специјално на постојање лесковачког пашалука. Војно—административна и судска подела турског царства, називи појединих јединица, као и касније настале промене, многима који се баве прошлошћу нашега краја данас су потпуно неразумљиви. Да бисмо олакшали даље проучавање историје лесковачког краја, ми смо покушали да изнесемо и средимо све податке о месту које је Лесковац заузимао у разним турским поделама.

Турска војно—административна подела по свој прилици води порекло из средњовековне српске феудалне поделе. Већ је Стојан Њоваковић указао на ту претпоставку (185). Заго је потребно подвући да је већ године 1523 постојало *окружје лесковачко*, што се види из једног записа Јашуњског манастира (186). Ова административна јединица поклапала се по свој прилици са територијом Дубочице.

У време када је арапски географ Хаџи Калфа прошао кроз наш крај, средином XVII века, Лесковац се спомиње као судско средиште, кадилук (187). Вероватно је да се територија ове турске судске области поклапала са споменутиим средњовековним српским окружјем. Европски део некадашње византиске царевине (заједно са Србијом и Бугарском) Турци су називали Румелијом, насупротив азиском делу Анадолији. По подацима Хаџи-Калфе, Румелија која је била под Беглер Бегом делила се на 26

санцака са алај-безима на челу. Ниш је припадао Софиском санцаку, Врање (Ујварина) Тустендилском, Приштина Вучитрнском, а Лесковац Крушевачком санцаку, такозваном санцаку Алаца Хисар. Поред Лесковца (Лесковца) у тај санцак, између осталих, долазили су и следећи суседни окрузи: Куршумлија, Прокупље (Оркуб) и Медока (по претпоставци Стојана Новаковића Медвеђа), која се налази између Лесковца и Новог Брда. Напомињем да историчар Хамер, који се углавном користио турским изворима, назива Лесковац Локовца и Лесковца. Зашто је Лесковац дошао у исти санцак са Крушевцом, а не са Нишом, објаснио је Стојан Новаковић чињеницом да је Ниш био раније освојен од Лесковца (188). Нама изгледа да се ово питање не сме решавати на упрошћен начин. Територије новоформираних санцака поклапају се са областима крупних српских феудалаца, вучитрнски санцак са територијом коју је држао Вук Бранковић. Алаца Хисарски санцак са територијом Стефана Лазаревића а смедеревски санцак са последњим остатком државе Ђурђа Брањковића. Заузимајући области српских феудалних великаша, Турци су задржавали постојећу поделу чак и код крупних јединица. Чињеница да су територије санцака заузимане у различито време не треба да нам замагли њихову индентичност са територијама српских феудалаца. У прилог ове поставке говори и чињеница да су за седишта санцака узете престонице Ђурђа, Стефана и Вука, Смедерев, Крушевац и Вучитрн.

У изворима из XVIII века опет се спомиње лесковачки округ, под именом Лесковачка нахија. У то време она се протезала на југ до испод села Јастрепца у Грделичкој клисури (1776 године) (189), а на север граница је била око Пусте Реке, јужно од Црнатова, које је било у прокупачкој нахији (1734 године) (190).

У то време територија нахије поклапала се са територијом кадилука, судске области. Кадилуци су се по своме значају делили на девет категорија. У XVIII веку у Лесковцу су била два суда: један

шесте категорије, тзв. Челебибазари, а други треће, тзв. Рутбеј Сализе. У Румелији је било 38 судова шесте категорије. Оваквих судова било је и у Прокупљу и Крушевцу. Што се тиче судова треће категорије у целој Румелији било их је свега 20. Судови овога степена постојали су у Нишу и Мостару (191). По подацима Абдулаха Хуремовића из Мостара, који нам је оставио списак кадилука у Румелији из 1774/5 год., а који исто тако говори о постојању суда треће категорије у Лесковцу, степен турских судова зависио је од процене судских прихода. Све ово потврђује да је Лесковац већ тада био значајни привредни центар.

У XVIII веку већ се појављује Лесковачки пашалук. Најстарији помен о пашалуку односи се на 1790 годину, када је, по меморима Јанићија Ђурића, тајног Карађорђевог секретара и његовог старог пријатеља, Карађорђе четовао на своју руку после растурања фрајкора, на северној граници лесковачког пашалука (192).

Изгледа да је Лесковац био центар пашалука још 1787 год. кад га је посетио у тајној мисији, као аустриски ухода, Живко Милинковић, каснији капетан фрајкора (193).

У Лесковачки пашалук ушла је цела територија некадашњег алаца-хисарског санџака. Под лесковачким пашом били су и Крушевац и Параћин, који су тада била само седишта ајана, пашиних помоћника (194). Ајани, који су били на челу нахија, (округа) звали су се и муселими (војводе). Из овога се види да је овај санџак уствари остао као целина, само је његово седиште пренесено у Лесковац. Шта више, он се појављује и касније, 1805 и 1813 год. под именом Алаца Хисарског санџака (195)

Мишљења смо, да овај пренос пашалучког центра у Лесковац треба везати за турско-аустријске ратове у XVIII веку, пошто су тада Крушевац и Параћин били заузимани или угрожени више пута, и то 1717, 1737 и 1789 год. док је јужни део пашалука са Лесковцем остајао изван ратног попришта.

Међу многобројним пашама турске царевине, лесковачки паша био је један од малих паша (са два туга или репа), који је потпадао под румелијског валију, везира, великог пашу, пашу са три репа. Па ипак, као што ћемо доцније видети, лесковачки паша је заузимао врло угледно место, како услед привредне моћи и значаја овог пашалука, тако исто и услед свог личног утицаја, породичних веза и богатства.

Први лесковачки паша о коме имамо података био је чувени Шашит паша. Њега је већ 1790 год., за време његовог боравка у Крушевцу, уходила аустриска обавештајна служба (196).

Шашит паша лесковачки узео је видног учешћа у борбама против јаничара и других одметника. О тој његовој активности говоре многобројни документи аустриске обавештајне службе.

Ујесен, 1791 год., за време побуне јаничара у Нишу, видимо да се Шашит паша лесковачки спрема да наступи против побуњеника (197).

Годину дана касније, када је примио султанову заповест, Шашит паша је сакупио војску у Лесковцу и кренуо против јаничара, који су били заузели Београд. Пошто је Топал Ахмет паша из Македоније преузео команду над целокупном јужном војском и освојио Београд, ставио је Шашит паши у задатак да отера бунтовнике из Смедерева и Пожаревца. Овај задатак Шашит паша је успешно извршио. После бекства бунтовника, он је заузео Смедерево и оставивши у њему нешто војске под командом бимбаше, вратио се у Лесковац. (198).

Напомињемо да Шашит паша никада није био београдски везир, као што то тврди Прота Матеја Ненадовић у својим Мемоарима (199). У то време он је боравио у Београду само три дана, док је био у посети код свог команданта, Топал Ахмет паше (200). Према томе, све оно што је прота Матеја писао о Шашит паши, у ствари се односи на друге београдске паше, претходнике познатог по својој доброту према Србима Хаџи Мустафа паше. Шашит паша, који се годинама борио против јаничара, и

који је пружао пуну подршку настојањима Хаџи Мустафа паше да уништи јаничарски терор, не може се уврстити међу њихове пријатеље.

У јуну месецу 1793 год. Шашит паша имао је ош један окршај са јаничарима. Београдски јаничари, који су се били склонили у Видин, покушали су да са одредом од 300 људи нападну и опљачкају Ниш. „Лесковачки паша Шашит сазнао је за њихово кретање, нападне их код Ниша и разбије их, те их тако примора да отступе“ (201).

Када су јаничари понова угрозили Београд, у лето 1793 год. Шашит паша пошао је у помоћ са 1.000 војника а на позив Хаџи Мустафа паше (202).

Кад се Пазван Оглу спремао да нападне београдски пашалук, 1795 год., Хаџи Мустафа паша, београдски везир, опет је очекивао помоћ Шашит паше лесковачког, који је стигао са 700 војника. Пошто су нападачи већ били одбијени, Шашит паша је отишао у Пожаревац да би спречио поновно сакупљање бунтовника. Ускоро затим стигло му је појачање од 1200 војника. Кад је Хаџи Мустафа паша заузео Пореч и кренуо на Видин, Шашит паша је остао у овом месту као резерва (203).

Чак и много доцније у јануару 1802 год., после убиства Хаџи Мустафа паше, Шашит паша је пошао на дахије са 12.000 војника. Половина те војске отишла је у помоћ Ада Калу, а друга половина остала је у Параћину, да у пролеће крене на Београд (204).

На почетку Првог српског устанка лесковачки паша, који је био велики непријатељ дахија, симпатисао је зато Србе и њихову борбу. У тој борби он је видео своје користи. У то време српски устанак био је не само унутарња ствар београдског пашалука већ једновремено и борба против одметника а за успостављање нормалне турске управе. Изгледа да се у тим условима, Шашит паша лесковачки спремао да помогне српске устанике. Аустријска обавештајна служба регистровала је неколико вести о томе да су дахије ишчекивале и стрепеле да ће Шашит паша поћи на њих (205).

Чак и доцније, у време када је Хафис паша пошао да угуши устанак, Шашит паша му није пружио подршку ⁽²⁰⁶⁾. Шта више, по подацима аустриског фелдмаршала лајтенанта Роткирха, вест о поразу Хафис паше обрадовала је Шашита, који је изгледа у њему гледао свог супарника ⁽²⁰⁷⁾.

Истовремено, после битке на Иванковцу, Карађорђе је одбијао да нападне на Параћин, пошто је то Лесковачки пашалук. Да не би било прекршаја дисциплине он је поставио чак и страже на тој страни ⁽²⁰⁸⁾.

У то време Шашит паша не само да је био у добрим односима са усаницима, он их је и саветовао да се обрате султану и примио на себе да му пошаље њихову молбу ⁽²⁰⁹⁾.

Тек после Смедеревске скупштине, одржане 24 новембра (6 децембра) 1805 год., када су Срби решили да нападну на сусредне пашалуке ⁽²¹⁰⁾, настао је сукоб између српских устаника и Шашит паше лесковачког.

Почетком 1806 год., када је српска војска пошла на Крушевац и заузела га, турска војска која је пружила отпор на Крушевачком пољу, била је под командом лесковачког паше ⁽²¹¹⁾.

После тог првог окршаја између Шашит паше и Срба, настаје вишегодишњи период Шашит пашиних ратова. За сада нећемо улазити у питање борби у околини Лесковца, пошто ћемо се на то осврнути у посебној студији. Зато ћемо овога пута приказати само највеће битке из наше историје у којима је Шашит паша учествовао.

У лето 1806 год. Шашит паша је био на челу војске која је пала на Делиград. Мада је овим фронтом командовао велики везир Ибрахим паша, румелиски валија, нападом је руководио Шашит паша. Ибрахим паша, Шашит пашин рођак, остао је у Нишу са резервом од 5.000 људи. По подацима аустриске обавештајне службе војска којом је командовао Шашит паша бројала је 24.000 војника ⁽²¹²⁾.

У народној песми о боју на Делиграду, коју је забележио Вук Караџић, овај је паша једна од главних личности.

„Књигу пише паша Шашић паша,
У Лесковцу на Морави граду“.²¹³)

Шашит паша напао је на Делиград 4/16 јула. У борби, у којој су лесковачки Турци били поражени, међу браниоцима Делиграда сусрећемо и многе Србе из лесковачког краја, који су пришли устаницима из Шумадије. Ове пребеглице учествују у подизању, утврђивању и одбрани Делиграда. У време утврђивања овога шанца и боја на Делиграду команду над лесковачким бећарима имао је Џида, а познати лесковачки борац из тога времена, каснији војвода лесковачки, Стреља, био је тада старешина бећара нишевачких⁽²¹⁴⁾. Касније је Стреља „пошто се је у бојевима добро показао“ постављен за старешину бећара из нахије Лесковачке⁽²¹⁵⁾. Вратимо се на питање лесковачког паша-лука.

Значај Лесковачког паше најбоље се види из састава армије Ибрахим паше 1806 год. По подацима аустриске обавештајне службе поједине паше довеле су следећи број војника:

Ибрахим паша из Скадра	6.000 људи
Шашит паша из Лесковца	5.000 људи
Мехмет паша из Врања	1.800 људи
Малиг паша из Приштине	1.600 људи
Дервиш паша из Призрена	1.600 људи
Хазнадар из Ниша	3.000 људи
Крџалија Карафејза и Каракадрија из Велеса	4.000 људи
Неколико спахија из Румелије	3.000 људи
<hr/>	
Свега	29.400 људи

Дакле од свих околних паша, Шашит паша је дошао са највећом војском. Она заостаје само за војском великог везира Ибрахим паше. Значај Шашит паше види се и по томе што је он руководио

нападом на Делиград, док је главни командант и његов рођак Ибрахим паша остао са резервом у Нишу⁽²¹⁶⁾.

Шашит паша учествовао је и у познатом Каменичком боју, 1809 год. Међу пашама који су се окупили у Нишу, помиње се и Шашит паша⁽²¹⁷⁾. Пишући о томе боју Митрополит Ст. Стратимировић каже, да је турска војска напала на три српска шанца „под предводителством Шашин паше лесковачкога“⁽²¹⁸⁾.

Изгледа да је Шашит паша био неко време у султановој немилости. Године 1813 султан Махмуд, у свом ферману, издатом 15-20 августа у Нишу, а упућеном Ел-Хаџи-Мехмед-Бахрам паши, новопостављеном румелијском валији и главном команданту јужног фронта, каже:

„Сматрам за потребно да ти саопштим да је за опсаду и напад горе означеног положаја, званог Делиградски шанец, привремено био одређен један од чувених и угледних војних старшина, мој ађутант Шах-Сивар-Абди, коме је поверена војно-административна управа санцака Алаџа Хисар“⁽²¹⁹⁾.

Нама се чини да је наведени султанов ађутант, коме је била поверена војно-административна управа лесковачког пашалука, био син Шашит паше. Каниц помиње, да је Шах Сувар паша потомак Шашит паше⁽²²⁰⁾. Пошто је године 1824 Шашит паша изгубио у Грчкој, у боју код Гравија ханова, у коме су учествовали седам везира, једног од својих синова⁽²²¹⁾, није искључено да је то био споменути Шах Сувар паша. У прилог ове поставке говори податак да је у Лесковцу живео син Шех Сувара паше. Есад Бег Шех Сувар Абди Пашић⁽²²²⁾.

Докле је трајало отстрањење Шашит паше нисмо могли тачно утврдити.

За време прве владе кнеза Милоша поново сусрећемо Шашит пашу на челу Лесковачког пашалука. Многобројни документи из државне архиве помињу Шашит пашу лесковачког, а неки од њих говоре о његовим односима са Милошем Обреновићем. Најранији од тих докумената датира од

марта 1821 год., а односи се на уходу Шашит паше, који је дошао у Србију да види „може ли истина бити, да се Србин спрема да удари на нас, тј. на Турке“ (223). После искуства из 1806 године Шашит паша изгубио је поверење у своје некадашње савезнике.

После угушења познате Добрњчеве буне из 1821 год., један од главних њених вођа, Стефан Добрњац, нашао је азил код Шашит паше лесковачког. Упркос великог наваљивања и молби кнеза Милоша, са којим је био у великом пријатељству, Шашит паша је одбио да изручи политичког бегунца (224).

Шашит паша није испољавао мржњу према хришћанима ни после вишегодишњих борби с њима. Да је положај раје под Шашит пашом покаткад био сношљивији него ли под самим Милошем, видимо из случаја неколико староседелаца из Шумадије, који су хтели да се преселе у Лесковачки пашалук. Српске власти нису смеле да им даду дозволу без Милошевог наређења (225).

Да се не би, на основу овде изложеног материјала, добила погрешна слика о Шашит паши и он оценио као стварни пријатељ раје, треба подвући да су добри односи Шашит паше са Молошем Обреновићем као и успостављање сношљивог стања у Лесковачком пашалуку били само мудра политика једног феудалца, који је стално водио рачуна о својим личним интересима, о одржању и учвршћењу својих експлоататорских позиција. Шашит паша је у време стрељине акције у околини Лесковца вршио крваве репресалије над хришћанским становништвом овога краја. Он је тада завео страховит терор. Да је био стварни пријатељ раје он не би тако поступао. Овај је терор у његовим очима тада био најцелисходније сретство за одржање феудалне експлоатације и националног угњетавања. Касније, он је сматрао да бољи однос према раји и пријатељство са Милошем пружају гаранцију против нових буна у његовом пашалуку. Најзад и он је, попут 10. Градска привреда старог Лесковца.

других турских паша, био стално угрожен од конкурената, којима је богати Лесковачки пашалук западао у очи. Политика смирења раје и добрих суседских односа подизала је његов углед у очима Порте, учвршћивала је његов положај.

У време затегнутих односа између Турске и Русије, у пролеће 1828 год., као и у току новог Руско-Турског рата из те године, Турци су били прикупили знатне војне снаге на границама Београдског пашалука. Остарели Шашит паша не учествује лично у тим припремама. Војску прикупљају његови синови (²²⁶). Један од тих синова донео је у Крушевац у мају исте године топ и троја кола џебане и ђулића. (²²⁷).

Последњи податак о Шашит паши нашли смо у децембру 1828 год., када је Милош Обреновић упутио овоме писмо (²²⁸).

После смрти Шашит паше, чији тачни датум нисмо могли да утврдимо, пашалук је преузео његов син, Исмаил паша (²²⁹).

Крајем 1832 год., у време побуне у Крушевачкој нахији Исмаил се паша налази на челу Лесковачког пашалука (²³⁰). У децембру те године он се спремао да угуши буну у северним деловима Лесковачког пашалука. У том циљу припремио је три до четири хиљаде Арнаута. До борбе није дошло, пошто је Румелијски валија из Битоља наложио Нишком и Лесковачком паши да ништа не предузимају против побуњеника (²³¹).

У приближно исто време Исмаил паша послао је свога човека крушевачким кнезовима са следећом поруком: „Кад је чуо да ћеу му кнезови давати порезу и рест порезе што му је остало повилајету велико је захвалио и рекао вала да се не боје од мене кад они мене моје што је дају што сам давао буљубашама боље ја сам да једем и зареко се да неће никад на њи навојштит само будите уверени мене моје давати па будите слободни свагда“ (^{231a}).

Значај Лесковачког пашалука знатно је опао 1833 год., када су његови северни делови заједно

са Крушевцем, Параћином, Ражњом, Брусом и Александровцем били прикључени Србији кнеза Милоша (присаједињење шест нахија). По подацима које нам даје француски географ Ами Буе, у периоду после стварања Кнежевине Србије, под малим Лесковачким пашалуком били су прокупачки и куршумлијски муселими. Буе додаје да се под командом Лесковачког паше налази шиптарско становништво којим је тешко управљати ⁽²³²⁾.

Осврнимо се на чиниоце који су условљавали ранију моћ Лесковачких паша. Лесковачке паше били су Шиптари. Они су били рођаци чувеног Бушатли паше Скадарског и припадали су једној од најугледнијих породица у читавом Арнаутлуку. За Исмаил пашу Хан каже да његова породица „већ више генерација живи у Лесковцу“ и да је „стекла богате поседе у околини“ ⁽²³³⁾.

Приликом преговора о разграничењу шест нахија, турски комесар Лебип Ефендија тврдио је да је Крушевац Мукада (султанов поклон) Шашит пашиној породици ⁽²³⁴⁾. Пошто је Мукада уствари парски спахилук, дат на временски закуп, то би породица Шашит паше лесковачког требала у ствари да држи под закуп неко веће султаново имање, које је обухватало и Крушевац.

Шашит паша поседовао је и некакво веће имање у Ражањској нахији У време Кочине крајине, тај Шашит пашин спахилук обухватао је и село Липовац, где је био кованлук. Доцније је Шашит паша продао ово село ⁽²³⁵⁾.

Велики део спахија и читлук сахибија у Лесковачком пашалуку били су Шиптари. Њих срећемо и у његовим северним деловима ⁽²³⁶⁾.

Најважнији међу њима били су рођаци лесковачког паше. Крушевачки бегови, браћа Вренчевићи, познати по отмици српских девојака, која је довела до буне у Крушевачкој нахији у новембру 1832 год., били су синови бившег крушевачког ајана, а сестрићи Исмаил паше лесковачког ⁽²³⁷⁾. У Прокупљу је био синовац Шашит паше ⁽²³⁸⁾.

Порекло лесковачког паше, његове породичне везе, као и постављање Шиптара на руководеће положаје, осигуравали су му огроман утицај у крају где је немирно шиптарско становништво имало одлучујућу реч. То је био први извор његове моћи. Огромна имања и велики приходи, које је пружао богати Лесковачки пашалук, био је други извор његове снаге. Изгубивши знатан део територије лесковачки паша не само да је изгубио један део прихода, већ и добар део свога утицаја. Он више није могао да поставља истакнуте шиптарске поглавице за руководиоце богате Жупе, да пружа могућност арнаутским фисовима да живе на рачун Крушевца или Параћина.

Исмаил паша лесковачки морао је да издржи дугу борбу са нишким пашом, који је стално покушавао да умањени и ослабљени Лесковачки пашалук припоји својој територији.

У више наврата спомиње се ово прикључење као свршен чин.

У мемоарима Стевче Михајловића налазимо податак о томе да је нешто после 19 маја 1835 год. он био у посети код нишког паше Осман Хаирџа. Тада је нишки паша упутио молбу Милошу, да се заузме на Порти, да би Осман паша добио под његову управу нишку, пиротску и лесковачку нахију. Михајловић тврди да је Милош заиста интервенисао и израдио „те пиротска и лесковачка наија подпаде под Ниш“ ⁽²³⁹⁾.

По подацима Ами Буе, Усрев паша нишки потчинио је себи, 1838 год. Лесковачки пашалук ⁽²⁴⁰⁾. То се десило у јануару, када је лесковачки паша, Исмаил паша отишао у Битољ на позив Румелијског валије. Тада је приспео нови нишки паша, Хусрев паша, који је заузео место „нишког Мухафиза“. Он је преузео и управу над Лесковачким пашалуком. По подацима Српских новина, он „шиље данас свога Ђехаја бега у Лесковац, јербо ће под командом његовом бити и Лесковац и Врање и Пирот“ ⁽²⁴¹⁾.

Годину дана касније поново срећемо Исмаил пашу на челу Лесковачког пашалука. Пуковник

Стефан Лазаревић, у свом писму од 4 јуна 1839 год. извештава „попечитеља внутрењи дела“ — министра унутрашњих послова, да Зенел ага прокупачки у своје име и у име Смаил паше лесковачког јавља да је приштински паша, Јашар паша, сакупљао војску и да се спремао да удари на Србију. Смаил паша га је од тога одвратио. Уз то су стигле и поруке да се Срби с турске стране немају чега бојати ⁽²⁴²⁾.

Ово писмо потврђује наводе Алексе Јовановића да је кнез Милош живео „у најтешњим пријатељским односима, само са лесковачким Исмаил пашом, са врањским Хусејин пашом и са Хусејин пашом нишким, доцније видинским“ ⁽²⁴³⁾

Да је Милош Обреновић био у великом пријатељству са Исмаил пашом лесковачким, видимо и из његовог писма које смо објавили у Грађи за проучавање Лесковца и околине.

У том писму Исмаил паша назива Милоша „наш велики дост бег Милош“ ⁽²⁴⁴⁾.

Све ово показује да је Исмаил паша лесковачки одржавао пријатељске односе са Милошем упркос губитка северног дела Лесковачког пашалука. Објашњење за постојање споменутог пријатељства у тим условима треба тражити у чињеници да је Исмаил паша и даље имао некакве приходе из Крушевачке нахије као и у томе да је ослабљени и угрожени лесковачки паша био приморан да живи у добрим односима са својим суседима и да рачуна на њихову евентуалну подршку.

Изгледа да су сва наведена прикључења Лесковца нишком пашалуку била краткотрајна, пошто се лесковачки паша спомиње и у каснијим документима. Уништити лесковачки пашалук није била лака ствар. На његовом челу стајао је утицајни шиптар Исмаил паша. По речима Хана у Лесковцу су могли да се окупе на позив утицајних арнаутских поглавица а у року од 24 сата 10.000 пушака ⁽²⁴⁵⁾. У тим условима Лесковачки пашалук могао је да буде укинут само у случају уклањања Шашит пашине шиптарске династије из

града. Овај предуслов био је испуњен тек онда, кад је Исмаил паша, заједно са својим братом био позван од стране Порте на нове дужности ⁽²⁴⁶⁾.

Коначно укидање Лесковачког пашалука треба повезати са крупним променама у турској царевини које су настале доласком Абдул Меида на престо, специјално са Ђулханским хатишерифом и Танзиматским законодавством. Тада је централна државна власт под утицајем младе цариградске буржоазије покушала да укине чисто феудалне односе и замени старински начин класне и националне владевине новим облицима, подношљивим за рају, погоднијим за капиталистички друштвени развитак. Лесковачке паше, попут других провинцијских феудалаца, активно су се супротстављали наведеним променама, представљали су кочницу таквог развитка. Они се појављују не само као противници ових реформи, већ и као носиоци свих покушаја васпостављања преживелог. Бивше спахије, које се у односу на рају претварају у читлук сахибије, покушавају да исту политику спроведу и у већем обиму, да одрже феудалне пашалуке у виду господарлука. У време доласка Мустафа Сабри паше нишкога ⁽²⁴⁷⁾, у Лесковцу је био Исмаил паша ⁽²⁴⁸⁾ и његов брат Евстат Беј ⁽²⁴⁹⁾. У жалби повереника пиротских, нишких, лесковачких и прокупачких хришћана на насиља турска, од 24 априла 1841 год., коју је објавио Нил Попов ⁽²⁵⁰⁾, постоји неколико одломака о Исмаил паши лесковачком. Тамо се каже да је он, „по доласку новог паше (С.Д.: нишког), и незнајући да ли ће га он оставити на дужности“, почео да тражи некакве наводно заостале порезе. „Лесковачки паша остао је на свом месту још годину дана, и као пре тражио је порезу“, на коју није имао право.

Из докумената Нил Попова видимо да у то време су и Исмаил паша и његов брат вршили насиља над рајом и наметали им се као господари високог ранга.

У време познате Лесковачке буне из 1841 г., као Лесковачки паша спомиње се и Мохамед па-

ша ⁽²⁵¹⁾. Можда је Мохамед паша истоветан са братом покојног Јусуф паше Сереског, Београдског паше, за кога Ами Буе каже да је 1839 год. био на челу Лесковачког пашалука ⁽²⁵²⁾? Можда је он постављен за лесковачког пашу тек те године, пошто је Исмаил паша остао „на свом месту још годину дана“? Можда је тада у Лесковцу било двовлашће, формална власт у рукама Мохамед паше и Исмаил паша који је имао стварну моћ? На сва ова питања засада се не може дати прецизан одговор.

Подвлачимо још један податак који би могао да помогне решавању питања судбине Лесковачког пашалука. После буне Муслимана од 1841 године врањски пашалук био је укинут. Врање је постало кајмакамлук ⁽²⁵³⁾.

Докле је трајао Лесковачки пашалук нисмо могли утврдити. Најкаснији помен о лесковачком паши нашли смо у Српским новинама од 17 маја 1844 године.

М. Ракић, који је посетио Лесковац 1878 год., каже да је Лесковац био пашлук „до пре 20 година“ ⁽²⁵⁴⁾.

У ствари, већ 1847 год. Лесковачки пашалук није постојао. Те године Лесковац је био седиште ајана пашиног помоћника за један одређени крај. Године 1849 лесковачки ајан је био Рашид бег, позната зулумћар. Касније је дошао Рушид бег Сали Пашић, родом из Цариграда кога је сменио Хусејин паша због његове добротe према раји. За време владавине нишког Хусејин паше, у Лесковцу је био Јусуф ага, родом из Ниша. Још касније, 1850 год., када је у Ниш дошао Рашид паша, који је имао титулу везира, Јусуф ага је био смењен и на његово место је постављен неки старац из Цариграда, добар према сиротињи ⁽²⁵⁵⁾.

Средином XIX века, када је уведено у живот ново, танзиматско законодавство, као примена начела прокламованих 1839 године Ђулханским хати-шерифом, велике јединице биле су мутесарифлици, који се код нас и даље зову пашалуци. На челу

оваквога пашалука стајао је мутесариф. Мутесариф-лук се делио на мудирлуке, а мудирлуци на нахије, које су тада одговарале нашим срезовима а које су имале на своме челу кајмаке.

Последњи лесковачки кајмакам био је познати богаташ овога града Афиз Пашагић⁽²⁵⁶⁾. Лесковац је припадао нишком мутесарифлуку и био седиште мудирлука. Поред лесковачког мудирлука у нишки мутесарифлк долазили су и пиротски, прокупачки, нишки, берковачки (трнски) и куршумлиски мудирлуци⁽²⁵⁷⁾.

Границе лесковачког мудирлука биле су следеће: према нишком мудирлуку граница је била јужније од ушћа Пусте Реке на десној обали Мораве. Према прокупачком мудирлуку граница је била ушће Пусте Реке. Село Статовац било је подељено између прокупачког, куршумлиског и лесковачког мудирлука. Од споја Туларске реке и Бањског потока настајао је Приштински и Ѓиљански мудирлук. Јужна граница Лесковачког мудирлука била је испод Ораовичког хана, тамо где почиње права Грделичка клисура⁽²⁵⁸⁾. У лесковачки мудирлук долазили су и Пољаница⁽²⁵⁹⁾ и Власотинце⁽²⁶⁰⁾. У лесковачком мудирлуку било је 320 села од којих су 180 шиптарских^(260a). Лесковачки мудир из 1859 год., био је рођак Шиптара, Зеинел паше нишког⁽²⁶¹⁾. Ова је подела била допуњена тек 1864 године када су ситни пашалуци мутесарифлуци (ејалети) били спојени у крупне вилајете. Тада је европска Турска била подељена на 7 вилајета. Дунав-вилајет са седиштем у Рушчуку обухватио је Нишки пашалук⁽²⁶²⁾. Митхад паша, који је био у току две године нишки мутесариф а у току 4 године рушчучки валија (1862—4—8) учинио је много за наш крај. Између осталог он је насуо друмове Ниш — Врање и Лесковац — Пирот. У вези са насипањем пута Лесковац — Врање, граница лесковачког мудирлука била је помакнута до моста на Џепи, како је остало све до ослобођења⁽²⁶³⁾.

Пред ослобођење, од 1868, Лесковац је заједно са Нишом, тј. цео нишки пашалук, потпао под

призренски вилајет. Призренски валија био је Сафет паша. Тада је под нишки санџак, поред раније побројаних мудирлука, долазио и врањски⁽²⁶⁴⁾. Када је Абдурхман паша постао рушчучки валија, на његов предлог призренски вилајет био је укинут 1874 год. Тада је нишки санџак, заједно са Лесковцем понова припојен Дуна-вилајету⁽²⁶⁵⁾. Изгледа да је ова комбинација била кратког века, пошто је Лесковац у времену пред ослобођење припадао косовском вилајету. У ствари ни то није био нов вилајет, већ је само центар бившег призренског вилајета био премештен у Приштину^(265a).

Што се тиче бројности становништва лесковачког мудирлука, дајемо следеће податке: По црквеној статистици, коју наводи Дринов, Лесковачки је округ бројао 65.360 хришћана и имао 195 села⁽²⁶⁶⁾.

По подацима изнетим у скупштини у време укидања Лесковачког округа 1878—9, Лесковачки округ је бројао за време Турака 12—14.000 гореских глава⁽²⁶⁷⁾.

Многи називи на које се наилази у историским изворима, а који стварају допунску збрку по питању турске административне поделе, односе се на војну и судску поделу. Тако, на пример, ливе су били војни окрузи. У време када је постојао спахијски војни систем, Алаџа-хисарски санџак звао се и Лива-алаџа Хисар (Али Чауш — година 1654). Доцније, када је спахијска војна организација била укинута, после Ђулханског хатишерифа, и замењена стајаћом војском, низаима, Лесковачки се мудирлук истовремено звао и Лесковачком ливом⁽²⁶⁸⁾. Што се тиче лесковачког кадилука (казе), то је била судска област. Лесковачка каза обухватала је Јабланицу и Пусту Реку⁽²⁶⁹⁾.

Уз целокупно предње излагање о турским административним поделама, треба напоменути, да су готово сви турски административни називи старог порекла и да су настали из старих назива и обичних речи широке употребе. Зато их и сусрећемо у двоструком значењу, у старом, које се одржава по традицији, и у новом које су оне тек

добиле. Тако на пример још 1845 год. мудир је био надзиратељ земљоделства ⁽²⁷⁰⁾.

Сукцесивне турске поделе на округе — нахије — мудирлуке одржале су се и после ослобођења. Из турске административне јединице мудирлука произашао је после ослобођења, 14 маја 1878 године, Лесковачки округ, који је био расформиран тек после извесног времена, 6 фебруара 1879, поделом његове територије између нишког, врањског и прокупачког округа. Овај округ васкрснуо је тек после народног ослобођења 1944 године а поново је расформиран 4 априла 1947 са укидањем округа на територији НР Србије.

Кад год се говори о Лесковачком пашалуку, поставља се питање, зашто је дошло до његовог стварања почетком XIX века, Да бисмо објаснили ову творевину, треба размотрити две групе чињеница које су на то утицале. На једној страни, вероватно је, да је у XVIII веку настала потреба да се седиште алаца хисарског санџака — пашалука пренесе дубље у земљу, даље од аустријске границе. На другој страни Лесковац је испуњавао све услове да постане важан административни центар. Лесковац је био у то време релативно велики град. По подацима Хана, он је био 1858 године други град на територији данашње Србије (Београд 22.000, Лесковац 15.000 становника, већи од Ниша (10.500) и Крушевца (7.000) и далеко већи од Крагујевца (4.000) ⁽²⁷¹⁾). Усто је Лесковац поседовао и крупан привредни значај. После ослобођења у дискусији у Народној скупштини поводом укидања Лесковачког округа ⁽²⁷²⁾ М. Трифунац изнео је да је Лесковац за време Турака давао „7.000 дуката годишње на име десетка и кулука“.

По нашем мишљењу, привредни значај Лесковца и околине био је главни моменат који је условио стварање лесковачког пашалука, тј. премештање административног центра из Крушевца у Лесковац,

НАПОМЕНЕ:

- 1) „Млада Србија“, I, стр 304.
- 2) Ђорђевић Драгутин: Црква турековачка, црквено издање, штампарија „св. Цар Константин“, Ниш, стр. 18. Руфет је старо име за еснаф. Њега налазимо као једино име за ову установу у Тевтеру нишке митрополије из 1927-37 год. Обе речи, руфет и еснаф, турског су порекла.
- 3) Хаџи-Васиљевић Ј.: Тевтери нишке митрополије, Скопље, 1935 године.
- 4) Државни архив: П. и О. — Нишка митрополија; види стр. 12 нашег текста.
- 5) „Народна старина“, бр. 14, стр. 35.
- 6) Костић Глиша: Ча Митина школа, Београд, 1898 година, стр. XI.
- 7) Гопчевић Спиридон: *Serbien und die Serben, Leipzig*, 1888, страна 162-5.
- 8) Hahn J. G.: *Reise von Belgrad nach Salonik, Wien*, 1868 год., страна 57.
- 9) Споменик СКА XVIII, стр. 62.
- 10) Споменик СКА IX, стр. 39. У оригиналном тексту из 1673 год., стр. 43, стоји: „Faire, which happend to beat that time kept in a large enclosed Place.“
- 11) Радоњић Јован: Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд, 1950, стр. 374.
- 12) Прилози за статистику Краљевине Србије II, Статистика панаџура у Краљевини Србији за период од 1889 до 1893 год., Београд, 1897.
- 13) Гопчевић Спиридон: *Serbien und die Serben, Leipzig*, 1888, стр. VI.
- 14) Карић В.: Србија, Београд 1887, стр. 412.
- 15) Гопчевић С.: *Serbien...* стр. 161.
- 16) Хаџи Васиљевић: Тевтери..., стр. 43.
- 17) Ђорђевић Драгутин: Црква турековачка, стр. 36
- 18) Ђорђевић Тихомир: Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша, Српски етнографски зборник XXXVII, Насеља књ. 22, Београд, 1926.

- 19) Милићевић М.: Краљевина Србија, Београд 1884 год. страна 115.
- 20) Ami Boué: La Turquie d'Europe, 1840, tome III, str. 16.
- 21) Исти извор, III, 542.
- 22) Исти извор, II, 284-5.
- 23) Boué Ami: Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, Viemne, 1854, I, str. 80.
- 24) Тројановић Сима: Наше кириције—Етнолошка и етнографска грађа—Српски етнографски зборник, књ. XIII, стр. 93.
- 25) Поповић Д. Ј.: О цинцарима, Београд, 1937, стр. 316.
- 26) Ђорђевић Тихомир: Из Србије кнеза Милоша, Београд, 1922, стр. 40.
- 27) Никетић Пет.: Српски свет, Београд, 1882, стр. 43.
- 28) Јоксимовић Чед.: Српски Манчестар, Лесковац у 1930 год., Лесковац, 1930, стр. LVII; Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877—1927, Лесковац, 1928, стр. 150, 158.
- 29) Хаџи Васиљевић Јован: Тевтери нишке митрополије, Скопље, 1935.
- 30) Поповић Ђ.: Турске и друге источанске речи у нашем језику—Гласник LX.
- 31) Хаџи Васиљевић: Тевтери.... стр. 59.
- 32) Карић В.: Србија, стр. 415; Гопчевић Сп.: Serbien, стр. 162; Савић Миливоје: Занати и индустрија у присаједињеним областима..., стр. 236, 368.
- 33) Споменик, XLII, стр. 29; Хаџи—Васиљевић: Скопље, стр. 92; „Народне старине“, XIV, стр. 16.
- 34) Костић Глиша: Ча Митина школа, Београд, 1898, стр. XI.
- 35) Лесковачка певачка дружина „Бранко“ о прослави двадесетогодишњице, Лесковац, 1907, стр. 6—7.
- 36) Споменица ослобођења Лесковца, стр. 150.
- 37) Исти извор, стр. 150.
- 38) Лесковачка певачка дружина „Бранко“..., стр. 6.
- 39) Израз „ушеници“ у смислу узети у најам одржао се на селу. Око 1900 год. у селу Разгојну за одлазак у најам говорило се „иде да се цени“—Зборник за народни живот и обичаје Јужних Словена, V, стр. 257. У удаљеним планинским селима, овај израз још увек је у употреби.
- 40) Димитријевић Сергије: Почети радничког покрета у Лесковцу, Лесковац, 1951, стр. 14.
- 41) Податак Драгутина Ђорђевића.
- 42) Бешлић: Трговачко занатлијски шематизам Краљевине Србије, св. 3, Београд, 1891.
- 43) Kanitz F.: Die Zinzaren, Wien, 1863; Поповић Д. Ј.: О цинцарима, Београд, 1937.
- 44) Овај податак Хан не спомиње. Зато реченицу: „Напомињемо да Хан спомиње Грка лекара у Лесковцу“ треба прецртати.

- 45) Поповић Д.: О цинџарима, стр. 455.
- 45a) Споменик, LXVI, стр. 181.
- 46) Oliphant L.: Sued-Russland und die Türkischen Donauländer in Reiseschilderungen, Leipzig, 1854 стр. 274.
- 47) Статистика Краљевине Србије, књ. I, део I.
- 48) Статистика Краљевине Србије, XIII, стр. 168 и 334.
- 49) Христић Св.: Трговинско занатлиски шематизам Краљевине Србије, по званичним и службеним подацима за 1896/7 г.
- 50) Исти извор, IV издање, за 1902/3 год.
- 51) Kanitz F.: Das Königreich Serbien und das Serben-volk, II, Leipzig, 1909, стр. 241-2.
- 52) Mallat Joseph: La Serbie contemporaine, Paris, 1902, II, стр. 180.
- 53) Годишњак Занатске коморе, I, стр. 48—9.
- 54) Христић Св.: Трговачко занатлиски шематизам Краљевине Србије, издање I-VI.
- 57) Савић Миљивоје: Занати и индустрија у присаједињеним областима и занати у старим границама Краљевине Србије, Београд, 1914.
- 58) Подаци Тоде Ђорђевића—Кражића.
- 59) Костић Глиша: Ча Митина школа, Београд, 1898, стр. XI.
- 60) Статистика Краљевине Србије, XIII, стр. 168.
- 61) Израчунато на основу статистике Краљевине Србије, XIII, стр. 78 и 168.
- 62) Бешлић: Трговачко занатлијски шематизам за 1891 год., св. 3.
- 63) Хаџи — Васиљевић Јован: Врањска градска пошња ранијих година, Београд, 1932, стр. 6.
- 64) Јоксимовић: Српски Манчестар, стр. 78.
- 65) „Социјал—демократ“, бр. 4, 14 маја 1895 год.
- 66) Hahn: Die Reise..., стр. 58; Савић М.: Производња кудеље и ужарска кућевна индустрија у врањском округу, Београд, 1912, стр. 3 и 18.
- 67) Савић М.: Производња кудеље..., стр. 19 и 42.
- 68) Лесковачки гласник, бр. 1/1924 год.
- 69) Милићевић М.: Краљевина Србија, стр. 132.
- 70) Исти извор, стр. 113; Лесковачки гласник, бр. 1/1924 год.; Савић М.: Производња кудеље..., стр. 4.
- 71) Милићевић: Краљевина..., стр. 113.
- 72) Исти извор, стр. 113.
- 73) Милићевић М.: С Дунава на Пчињу — Годишњица Чупић, IV, стр. 307.
- 74) Исти извор стр. 308.

- 75) Поповић Ј. Сретен: Путовање по новој Србији, Нови Сад, 1879, стр. 516 и 443.
- 76) Савић М.: Производња кудеље..., стр. 45.
- 76a) Hahn: Die Reise..., стр. 58.
- 77) Савић М.: Производња кудеље..., стр. 45.
- 78) Исти извор, стр. 46.
- 79) Види: Наша статистичка израчунавања и Лесковачки гласник бр. 1 и 2/1924 год.
- 80) „Лесковачки гласник“ бр. 28, 1929 год.
- 81) Извештај управе Лесковачког трговачког удружења о раду у 1929-30 год., стр. 26.
- 82) „Нишки гласник“, 25-IV-1902.
- 83) Статистика Краљевине Србије, том I, део I.
- 84) „Лесковачки гласник“ бр. 52, 1927.
- 85) Савић: Производња кудеље..., стр. 43-4.
- 87) Исти извор, стр. 47.
- 88) Исти извор, стр. 47.
- 89) Исти извор стр. 48-50.
- 92) „Лесковачки гласник“ бр. 1/1924 год.
- 91) Савић: Производња кудеље..., стр. 25 и 56 — имена исправљена.
- 92) Исти извор, стр. 57.
- 93) Исти извор, стр. 55.
- 94) Христић Св.: Трговинско-занатлиски шематизам Краљевине Србије за 1902/3 год., стр. 202.
- 95) Савић М.: Занати и индустрија у присаједињеним областима и занати у старим границама Краљевине Србије, Београд, 1914, стр. 145.
- 96) Kanitz F.: Das Königreich... II, стр. 267.
- 97) Исти извор, стр. 281.
- 98) „Дневни лист“, бр. 237, 20 октобар 1897.
- 99) Радивојевић Михајло: Путовања кроз Србију, Београд, 1899, стр. 55-7.
- 100) Цончев Петар: Из стопанског минало на Габрово, Софија, 1929, стр. 433-4.
- 101) Јоксмовић Ч.: Лесковац некада и сада — „Живот и рад“, бр. 63, стр. 510.
- 102) Димитријевић Сергије: Лесковачка индустрија—Лесковац јуче и данас, Лесковац, 1935, стр. 28.
- 103) Николић Р.: Краиште и Власина, Насеља српских земаља, књ. VIII, стр. 15-16.
- 104) Хаџи—Васиљевић Јован: Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку, Београд, 1928, стр. 163.

- 105) Цончев Петар: Из стопанското минало на Габрово, Софија, 1929, стр. 489-90.
- 106) Савић: Производња кудеље..., стр. 19.
- 107) Споменица ослобођења Лесковца, стр. 181.
- 108) П. Ф.: Огледало морала, Скопље, 1938, стр. 7.
- 109) Јоксимовић Ч.: Српски Манчестар..., стр. 9.
- 110) П. Ф.: Огледало морала, Скопље, 1938, стр. 57.
- 111) Kanitz: Das Königreich..., str. 276.
- 112) Димитријевић Сергије: Социјална структура села и аграрна реформа у лесковачком округу, Лесковац, 1946, стр. 21.
- 113) „Лесковачки гласник“, бр. 10/1930.
- 114) Јоксимовић: Српски Манчестар..., стр. 9.
- 115) Подаци из Статистике Краљевине Србије, том I, св. I.
- 116) Никитовић Часлав: Занатство Јужне Србије, Скопље, 1934, стр. 20-1.
- 117) „Политика“, 14 јули 1938—Зачеци лесковачког текстила; Kanitz: Das Königreich., str. 243.
- 118) Споменица ослобођења Лесковца, стр. 164.
- 119) Христић Св.: Трговинско занатлиски шематизам Краљевине Србије за 1896/97 год.
- 120) Исти извор.
- 121) Статистички годишњак Краљевине Србије.
- 122) Споменица ослобођења Лесковца, стр. 173.
- 123) Исти извор.
- 124) Јоксимовић: Српски Манчестар..., стр. 53.
- 125) Христић Св.: Трговинско занатлиски шематизам Краљевине Србије за 1896/97.
- 126) Државна архива: Министарство народне привреде, акт Ткачке школе бр. 113 од 14 септембра 1892.
- 127) Kanitz: Das Königreich..., стр. 243—4.
- 128) Статистички годишњак Краљевине Србије.
- 129) Извештај врањске гимназије за 1896/7 год., стр. 23.
- 130) Јоксимовић: Српски Манчестар...; П. Ф.: Огледало морала; Споменица ослобођења Лесковца.
- 131) Христић Св.: Трговинско занатлиски шематизам... за 1902/3 год.
- 132) „Лесковачки гласник“, бр. 9/1923 год.
- 133) Христић: Трговинско занатлиски шематизам... за 1900/1 год.
- 134) „Ђачки напредак“ II, стр. 195.
- 135) Српска индустрија, календар за 1914 год.
- 136) Статистички годишњак Краљевине Србије.
- 137) Христић Св.: Трговинско занатлиски шематизам...

- 138) „Лесковачки гласник“ бр. 9/1923 год.
- 139) Статистички годишњак Краљевине Србије.
- 140) Исти извор.
- 141) Mallat J.: *La Serbie contemporaine*, Paris 1902, II, стр. 190; слично: Карић В.: Србија, стр. 420.
- 142) Савић: Производња кудеље., стр. 60.
- 143) Бешлић: Трговачко занатлијски шематизам за 1891 год., св. 3.
- 144) Извештај Трговачке коморе за 1911 год., стр. 46.
- 145) Годишњак занатске коморе, I, стр. 48—9.
- 145а) Први чланак о том питању објавили смо у „Нашој речи“ бр. 19 од 17 маја 1947 год. Садашња студија претставља проширење тог чланка.
- 146) Године 1931 „Лесковачки гласник“ објавио је позив старим лесковчанима да пошаљу податке о улицама и зградама старог Лесковца. На овај апел потписан са „Z“ (Драгољуб Трајковић), одговорили су само двојица, Каписазовић Сотир, пензионер, који је објавио опширне податке у три наставка и Васа Гичић, трговац. Ови подаци старих лесковчана отштампани су у бројевима 33-6 овога листа.
- 147) Hahn: *Die Reise...*, стр. 58.
- 148) Милићевић: Краљевина Србија стр. 115.
- 149) Николић Риста: Пољаница и Клисурса, Београд, 1904, страна 37.
- 150) Милићевић М.: Зимње вечери, Београд, 1922, стр. 105-9.
- 151) Ракић Мита: Из нове Србије — „Отаџбина“, IV, страна 565.
- 152) Kanitz: *Das Königreich...*, стр. 236.
- 153) Ракић Мита: Из нове Србије, стр. 564.
- 154) „Лесковачки гласник“, бр. 34/1931 год.
- 155) „Уметнички преглед“, бр. 11.
- 156) Споменници културе у Лесковцу и околини, Библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, бр. 4, 1952 године, страна 23.
- 157) Податак Заре Миљковића.
- 158) Ракић Мита: Из нове Србије — „Отаџбина“, IV, страна 562.
- 159) Споменница ослобођења Лесковца, стр. 59.
- 160) Ракић Мита..., стр. 562.
- 161) Карић В.: Србија, Београд, 1887, стр. 750.
- 162) Тројановић Сима: Главни српски жртвени обичаји — Етнолошка грађа и расправе, Београд, 1911, стр. 59.
- 163) Kanitz: *Das Königreich...*, стр. 233.

- ^{168a)} Nahn: Die Reise... Wien, 1861, srr. 143.
- ¹⁶⁴⁾ Милићевић: Краљевина Србија, стр. 115. Напомињемо да стари Јонуз категорички тврди да је податак о постојању десет текија нетачан, пошто је у самом граду било преко двадесет текија.
- ¹⁶⁵⁾ Исти извор, стр. 115.
- ¹⁶⁶⁾ Напомињемо да је Kanitz погрешно идентификовао трећу преосталу џамију са Пашагићевом џамијом — Kanitz: Das Königreich..., стр. 236.
- ¹⁶⁷⁾ Веселиновић Милојко: Јашушки манастири — „Годишњица Чупић“ XXIX, стр. 356.
- ¹⁶⁸⁾ Kanitz: Das Königreich, стр. 235.
- ¹⁶⁹⁾ Vouè Ami: La Turquie d' Europe, Paris 1840, IV, страна 508.
- ¹⁷⁰⁾ Ракић Мита: IV, стр. 564; Милићевић М.: С Дунава на Пчињу — „Годишњица Чупић“, IV, стр. 309; Милићевић: Краљевина Србија, стр. 114; Милићевић: Зимње Вечери, страна 111-12.
- ¹⁷¹⁾ Податке о тој школи објавили смо у брошури: Д. С.: Стари Лесковац као просветни и културни центар, библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, бр. 1, Лесковац, 1950, стр. 9.
- ¹⁷²⁾ Карић В.: Србија, Београд, 1887, стр. 750.
- ¹⁷³⁾ „Лесковачки гласник“, бр. 35/1931 год.
- ¹⁷⁴⁾ Ракић М.: Из нове Србије — „Отаџбина“ V, стр. 564.
- ¹⁷⁵⁾ Поповић Сретен: Путовање по новој Србији, Нови Сад, 1879, стр. 433.
- ¹⁷⁶⁾ Исти извор, стр. 382.
- ¹⁷⁷⁾ Димитријевић Сергије: Грађа за проучавање Лесковца и околине, Библиот ка Градског народног музеја у Лесковцу, бр 7, стр. 5. — Одломак из књиге: Костић Глиша: Ча Митина школа, Београд, 1898, стр. XI.
- ¹⁷⁸⁾ Подаци Заре Миљковића бившег судије.
- ¹⁷⁹⁾ Војно-географски опис земљишта око Србије, Београд, 1877 стр. 70.
- ¹⁸⁰⁾ Стојановић Љ.: Стари српски записи и натписи I, страна 250.
- ¹⁸¹⁾ Споменик IX.
- ¹⁸²⁾ Милићевић: Краљевина Србија, стр. 113.
- ¹⁸³⁾ Nahn: Die Reise... Wien, 1861, стр. 143.
- ¹⁸⁴⁾ Ивић Алекса: Списи бечких архива о Првом српском устанку, IV, Суботица, 1938, стр. 327.
- ^{194a)} Први чланак о овом питању објавили смо у „Нашој речи“, бр. 9 и 10. 1948 год. Садашња студија претставља проширење тог чланка
- ¹⁸⁵⁾ „Годишњица Чупић“, III, стр. 267.

11. Градска привреда старог Лесковца.

¹⁸⁶⁾ Милићевић: Краљевина Србија, стр. 27; Стојановић Љ.: Записи и натписи, I, стр. 142; „Годишњица Чупић“, XXIX, стр. 343.

¹⁸⁷⁾ Hadži Khalfa Mustafa Ben Abdalla (Katib Tchélébi): Rumeli und Bosna, Wien, 1812, стр. 58; Споменик XVIII, стр. 31.

¹⁸⁸⁾ Споменик XVIII, стр. 10.

¹⁸⁹⁾ Јовановић Алекса: Правда и управа у врањској покрајини, Београд, 1889, стр. 17.

¹⁹⁰⁾ Гласник ученог друштва, XLIX, стр. 12.

¹⁹¹⁾ Hammer: Histoire de l'Empire Ottomane, tome XVII, стр. 56.

¹⁹²⁾ Гласник друштва српске словесности, IV, стр. 99; Вукићевић Миленко: Карађорђе, I, Београд, 1907, стр. 84.

¹⁹³⁾ Павловић Драг.: Србија за време последњег аустриско-турског рата, Београд, 1910, стр. 13.

¹⁹⁴⁾ Милићевић М.: Кнежевина Србија, Београд, 1876 стр. 769; Цветић Е.: Вренчевићи, Загреб, 1924; Писмо Милоша Обреновића Шашит паши лесковачком—Петровић Вукашин и Петровић Ник.: Грађа за историју Краљевине Србије, Време прве владе кнеза Милоша Обреновића, Београд, 1882, стр. 471.

¹⁹⁵⁾ Тајна бујрулдија од 25 маја 1805—Балашчев Г.: Неиздати турски документи о српском устанку—„Српски књижевни гласник“, 1905, књ. XIV, стр. 31-4; Султанов ферман од 15 до 20 августа 1813—исти извор, стр. 219.

¹⁹⁶⁾ Пантелић Душан: Београдски пашалук после Свиштовског мира, Београд, 1927, стр. 189.

¹⁹⁷⁾ Исти извор, стр. 79.

¹⁹⁸⁾ Исти извор, стр. 103, 109, 115-17.

¹⁹⁹⁾ Ненадовић Прота Матеја: Целокупна дела, Библиотека српских писаца, стр. 19-22.

²⁰⁰⁾ Коментар Зоровића В.—Исти извор, стр. 21; Пантелић Душан: Београдски пашалук после Свиштовског мира, стр. 128.

²⁰¹⁾ Пантелић: Београдски пашалук после., стр. 129.

²⁰²⁾ Исти извор, стр. 131-2 и 135.

²⁰³⁾ Пантелић Душан: Београдски пашалук пред Први српски устанак, Београд, 1949, стр. 34, 44 и 56.

²⁰⁴⁾ Исти извор, стр. 286.

²⁰⁵⁾ Ивић Алекса: Списи бечких архива о Првом српском устанку, књ. I, 1935, стр. 28, 33 и 37.

²⁰⁶⁾ Вукићевић М.: Карађорђе, II, Београд, 1912, стр. 288. На основу руских докумената.

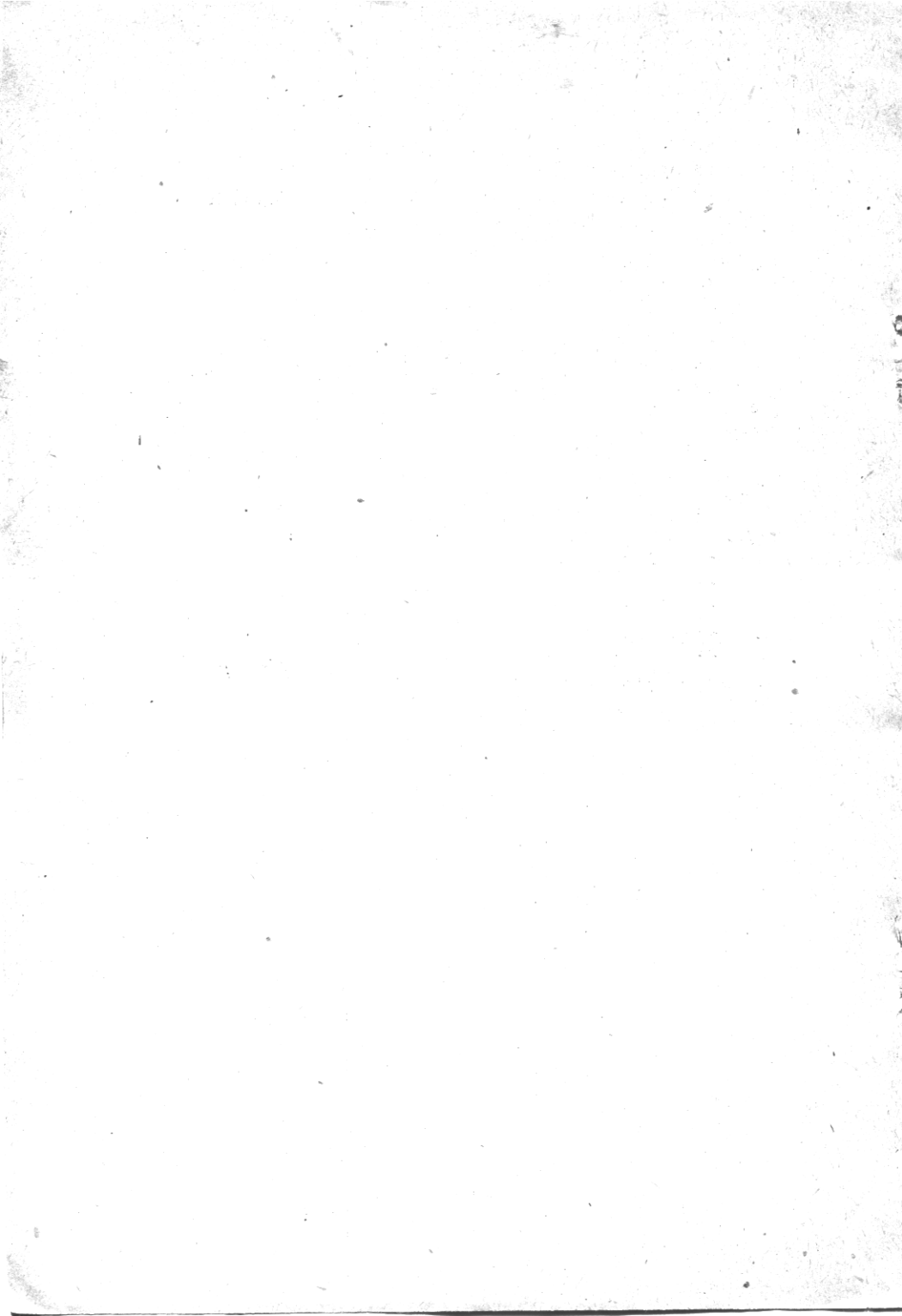
²⁰⁷⁾ Историја прикљученија у Србији от године 1804—1812—„Летопис матице српске“, год. II, част 6, стр. 23—преведено из Oestr. Militärische Zeitschrift Jarę. 1821, I, Heft S 1 ff).

- 208) Ненадовић Прота Матеја: Целокупна дела, Библиотека српских писаца, стр. 170; Причање Петра Јокића — Споменик XXXVII, стр. 42.
- 209) Вукићевић М.: Карађорђе, II, стр. 307-по руским изворима.
- 210) Вукићевић: Карађорђе, II, стр. 302-на основу француског листа *Moniteur* и руских архива.
- 211) Вукићевић: Карађорђе, II, стр. 356—7.
- 212) Ивић: Списи бечких архива..., III, стр. 288.
- 213) Караџић Вук: Српске народне песме, IV, бр. 31.
- 214) Причање Петра Јокића — Споменик XIV, стр. 53.
- 215) Милићевић М.: Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба, Београд, 1888, стр. 599.
- 216) Ивић: Списи бечких архива..., III, стр. 288.
- 217) Ивић А.: Документи о устанку Срба под Карађорђем, Загреб, 1920, стр. 386.
- 218) Гласник друштва српске словесности, II, стр. 210.
- 219) Баласчев Г.: Нензлати турски документи — „Српски књижевни гласник“, 1905, XIV, 219.
- 220) *Kanitz: Das Königreich...*, стр. 235.
- 221) Државна архива, К. К. Јагодинска нахија, 72, 30-VIII-1824 год.
- 222) Димитријевић Сергије: Аграрни односи за време Турака, Библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 1951, стр. 10; Јовановић А.: Приноси за историју старог српског права, II део, Београд, 1900, стр. 117-19.
- 223) Државна архива, К. К., Јагодинска нахија, бр. 7, 12-III-1821 год.
- 224) Писмо Милоша Шашит паши и писмо кнеза Милете Радојковића Милошу Обреновићу, које смо објавили у Грађи за проучавање Лесковца и околине.
- 225) Државна архива, К. К. Јагодинска нахија, бр. 14, 14-II-1824 год.
- 226) К. К. Јагодинска нахија, 9, 12-III-1828.
- 227) К. К. Јагодинска нахија, 18, 23-III-1828.
- 228) К. К. Јагодинска нахија, 35, 3-XII-1828.
- 229) К. К. Јагодинска нахија, 25, 22-XII-1833; *Kanitz: Das Königreich...*, стр. 235; Милићевић: Краљевина Србија, стр. 54.
- 230) К. К. Јагодинска нахија, 25, 22-XII-1833; Гавриловић Мих.: Милош Обреновић, III, Београд, 1912, стр. 421-2.
- 231) Гавриловић: Милош Обреновић, III, стр. 430.
- 231а) К. К. Јагодинска нахија, 35, 20-XII-1832; Цветић Е.: Вреничевић, стр. 7, бр. XVI.
- 232) *Boue A.: La Turquie d Europe*, III, str. 186.

- 233) Извештај француског конзула у Млечима министру иностраних дела—Гавриловић Мих.: Исписи из париских архива, Грађа за историју Првог српског устанка, Београд, 1904, стр. 160; Hahn: Die Reise..., стр. 61.
- 234) Гавриловић: Милош Обреновић, III, стр. 379; Марјановић Чедо: Споменица стогодишњице ослобођења 1833—1933 год, књ. I, Ослобођење „отргнутих“ шест нахија 1833 год., Београд, 1933, стр. 13.
- 235) Ђорђевић Тих.: Архивска грађа за насеља, Етнографски зборник XXXVII, стр. 220.
- 236) Гавриловић: Милош Обреновић, III, стр. 419.
- 237) К. К. Јагодинска нахија, 39, 3-V-1823; Гавриловић: Милош Обреновић, III, стр. 420—22.
- 238) К. К. Јагодинска нахија, 44, 3-XI-1821.
- 239) Михајловић Стевча.: Мемоари, Зборник за историју, Споменици на српском језику, XVIII, стр. 136.
- 240) Voue: La Turquie d' Europe, стр. 97-8.
- 241) „Српске новине“, 5-II-1838, догађај од 27-I.
- 242) „Коло“, II, 1901 год., стр. III, 136.
- 243) Исти извор.
- 244) К. К. Крушевачка нахија, 13, 9-III-1837.
- 245) Hahn: Die Reise..., стр. 61.
- 246) Исти извор.
- 247) Попов Нил: Србија и Русија, Београд, 1870, IV, стр. 109.
- 248) Исти извор IV, стр. 434 и 438.
- 249) Исти извор IV, стр. 436 и 438.
- 250) Исти извор IV, стр. 432-5.
- 251) Kanitz: Das Königreich..., стр 234; Hahn: Die Reise..., стр. 75.
- 252) Voue: La Turquie..., III, стр. 186
- 253) „Годишњица Чупић“ XVI, стр. 338.
- 254) Ракић Мита: Из нове Србије — „Отаџбина“ IV страна 563.
- 254а) Новине читалишта београдског, бр. 49, 5-XII-1847.
- 255) Српске новине, бр. 90, стр. 343, 2-IX-1849; Исти извор бр. 119, стр. 454, 21-X-1850.
- 256) Милићевић: Краљевина Србија, стр. 52.
- 257) Hahn: Die Reise..., стр. 35.
- 258) Исти извор, стр. 52, 63, 68 и 76.
- 259) „Годишњица Чупић“ XVI, стр. 296; Попов Нил: Србија и Русија, IV, стр. 439.

- ²⁶⁰) Попов Нил: Србија и Русија, IV, стр. 437.
- ²⁶¹) Hahn: Die Reise..., стр. 60.
- ²⁶²) Иречек Константин: *Geschichte der Bulgaren., Prag* 1876, стр. 556-7; Hahn: Die Reise..., стр. 35.
- ²⁶³) Јовановић Алекса: Правда и управа у врањској покрајини, Београд, 1889, стр. 3.
- ²⁶⁴) Станковић Тодор: Белешке о старој Србији и Македонији, Ниш 1912, стр. 33; Записници седница Министарског савета Србије 1862-98. Београд, 1952, стр. 340.
- ²⁶⁵) „Годишњица Чулић“ XIII, стр. 313
- ^{265а}) Милићевић: Краљевина Србија, стр. 114; Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље, 1937, стр. 889; Записници седница Министарског савета Србије, страна 340.
- ²⁶⁶) Из докладните записка на М. С. Дринов до књаз Черкаски, Народна библиотека, папка № 5 — цитирано по Чилингиров: Поморавља, Софија 1917, стр. 232.
- ²⁶⁷) Стенографске белешке Народне скупштине, за 1878 страна 184 и 365.
- ²⁶⁸) Hahn: Die Reise..., стр. 35.
- ²⁶⁹) Милићевић: Краљевина Србија, стр. 415.
- ²⁷⁰) „Српске новине“, бр. 19 од 7-III-1845 год.
- ²⁷¹) Hahn: Die Reise..., стр. 221.
- ²⁷²) Стенографске белешке народне скупштине, 1879 год., страна 365.

САДРЖАЈ:

А. Градска привреда старог Лесковца

	Страна
Увод	3
I. Период турске окупације и време непосредно после ослобођења	5
Еснафи	5
Лесковац као занатски центар	7
Бројност заната непосредно после ослобођења	10
Који су занати постојали за време Турака	11
Услови рада	18
Најамни рад	20
Грчко-цинцарски елементи у Лесковцу	24
II. Период од ослобођења до Првог светског рата	51
Професионална структура	51
Занимања по народностима	56
Развитак и пропадање појединих заната	57
Модернизирање ужара	61
Најамни радници	62
Трговина ужаријом	68
Значај локалног тржишта	78
Улога трговине у првобитној акумулацији	83
Бројност најамних радника	87
Мануфактура	89
Машинска индустрија	90
Подаци о фабрикама	94
Развитак еснафа	102
Б. Како је изгледао Лесковац за време Турака	103
Г. Лесковачки пашалук	125
Д. Напомене	143

РАДОВИ

СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА

који се односе на Лесковац и околину

I Брошуре

- 1) *Социјална структура села и аграрна реформа у Лесковачком округу.* — Издање Округног одбора Народног фронта, Лесковац, 1946, стр. 23.
- 2) *Стари Лесковац као културни и просветни центар.* — Библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, бр. 1, 1951, стр. 21.
- 3) *Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају.* — Библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, бр. 2, 1951, стр. 30.
- 4) *Тако је некад било (Из блиске прошлости Лесковца).* — Издање Градског одбора Народног фронта, Лесковац, 1951, стр. 24.
- 5) *Почеци радничког покрета у Лесковцу.* (Издано поводом десетогодишњице стварања Лесковачког партизанског одреда). — Издање Среског синдикалног већа, Лесковац, 1951, стр. 31.
- 6) *Борба с Турцима под Скобаљићем,* историја и предање — Библиотека градског народног музеја у Лесковцу, бр. 3, 1951, стр. 42.

II Чланци у часописима и зборницима

- a) *Лесковачка индустрија* — Лесковац јуче и данас, Л., 1935, стр. 28-30.
- б) *Хисар код Лесковца* — „Старинар“, серија III, књ. VIII-IX, 1934, стр. 311-3.

III Брошуре у штампи

- a) *Лесковачка енциклопедија,* св. I-Библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, бр. 6.
- б) *Грађа за проучавање Лесковца и околине,* св. I-Библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, бр. 7.

Уредник:
ВЕЉА ИВАНОВИЋ
управник Градског народног музеја у Лесковцу

Тираж 2000 примерака.
Штампање завршено 31 децембра 1952 године.

Штампано у штампарији „Напредак“ у Лесковцу
